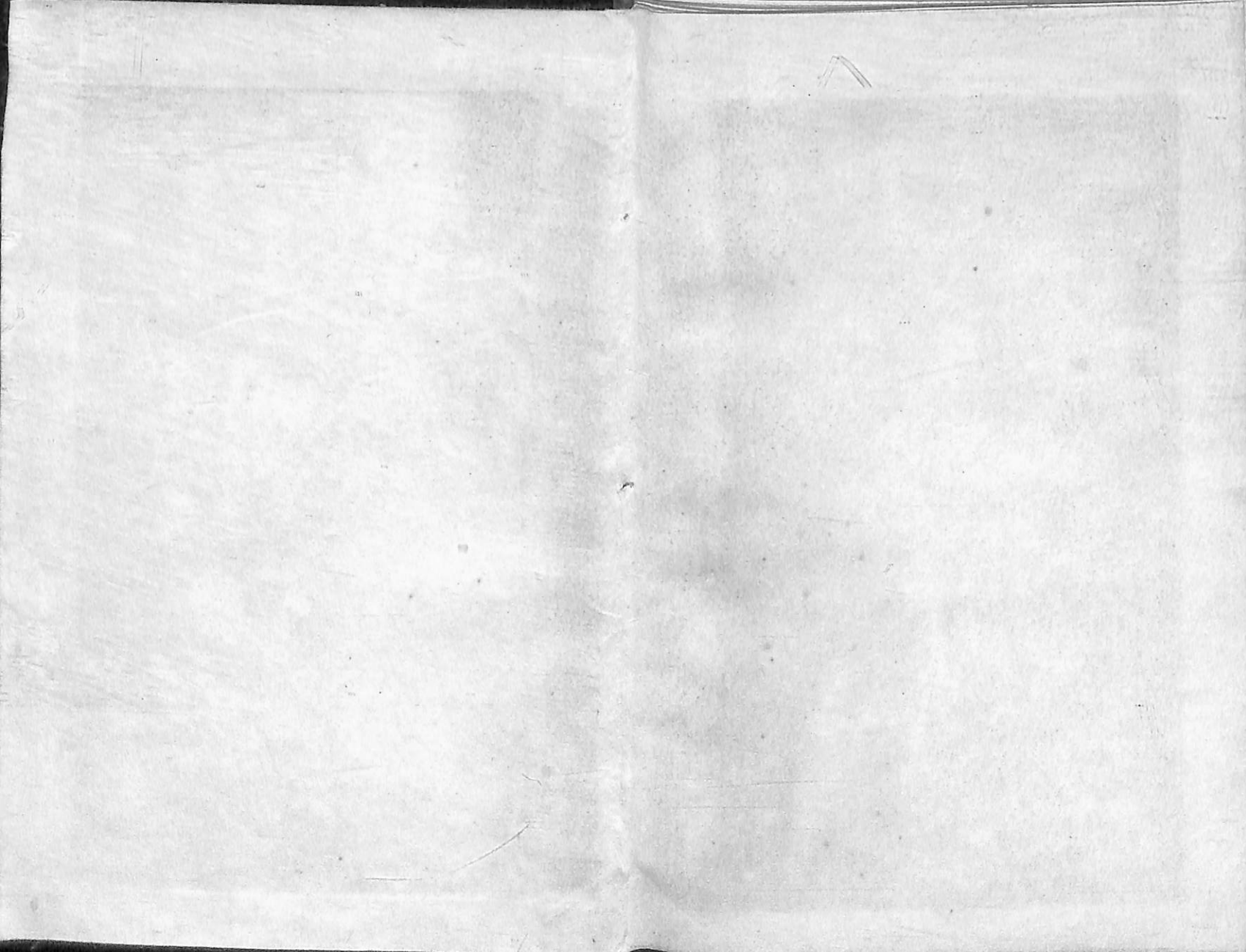

БОРИС АНТОНЕНКО-ДАВИДОВИЧ

ЗБРУЧ

РАДЯНСЬКИЙ ПИСЬМЕННИК
КИЇВ — 1959

Збірка літературного репортажу Б. Анто-
ненка-Давидовича присвячена двадцяти-
річчю возз'єднання західних областей Ук-
раїни з Радянською Україною.

Автор ніби вихопив з потоку історії три
етапи: відступ недобитків уєнерівських
військ через Збруч, переддень загибелі ЗУНР,
життя на кордоні Західної України до
1939 р. і часи возз'єднання всього україн-
ського народу в єдиній Українській державі.

В збірці описані ті місця, де колись
Гриць Летючий (герой новели В. Стефани-
ка «Новина») утопив свою доньку. Тепер
не думи про сьогоднішній день тривожать
західноукраїнського селянина. Він триво-
житься життям усієї республіки. Саме па-
фосом проникнення нового в західноукраїн-
ське село і цікава ця збірка.

Твоєму генію мій скромний дар
весільний

Іван Франко

ВІД АВТОРА

Збруч... Кому на Україні не відома ця назва маленької річки, що протягом століть по живому краю чужими державними кордонами землю українського народу!

Довго вбирала в себе тиха течія Збруча народні прокльони, бо то була чорна ріка нашої історичної долі, і вона ж несла в Дністер, у Чорне море, в світи, у віки — наші надії. З ім'ям цієї річки зв'язана довга боротьба українського народу за своє соціальне і національне визволення.

Страшні діла діялись на Збручі, на обох його берегах. Протягом життя тільки одного мого покоління на Збручі валились кордони і знову поставали, щоб остаточно впасти назавжди 17 вересня 1939 року. Ці грандіозні події і їх незліченні наслідки для нас, сучасників, і наших нащадків — несила охопити й належно висвітлити одній людині. Мої очі зафільмували лиш окремі фрагменти тих подій і їх наслідків. Зафільмували в різні часи, за різних політичних і соціальних систем, з різних, не завжди сприятливих, ракурсів. Тим-то автор цих рядків розуміє, що він у цій невеличкій книжці літературного репортажу, написаного в різні роки його життя, не спромігся ні на широке полотно, ні на

глибокі узагальнення, ні на вичерпні висновки. Це зроблять інші. Молодші й далекоглядніші. Автор задоволений вже з того, що, намагаючись іти слідами кращих синів свого народу, давно передбачав той день, коли «зсунуть межі, що помежували чужі між собою», і в найтемнішу, глузу ніч пам'ятав, що сонце сходить на східному боці Збруча і заходить далеко на захід від нього.

Ясному, довгожданому дню 17 вересня року 1939, коли впав на Збручі останній кордонний стовп, автор присвячує цю свою довгорічну, але невелику працю.

Борис Антоненко-Давидович

Київ, травень 1959 р.

БЛАКИТНА ГАЛІЛЕЯ

Грохот понад Збручем
Ген-ген грохотить...

З давньої пісні

Березень 1919 року...

Ніч. Темна і вітряна. Ні місяця, ні зір. Ще звечора густі каламутні хмари заснували небо і важко висять тепер над землею, над Проскуровом, над вокзалом, над припинськими залізничними коліями, що повзуть у темі до Жмеринки і до Збруча. Ні свистка маневрового паровоза, ні освітлених вікон щойно прибулого пасажирського поїзда, ні привітного зеленого вогника кондукторського ліхтаря десь на гальмовій площадці товарного вагона. Лиш темнота і насторожена, бентежна тиша. Немов і безкінечні ешелони на коліях — з гарматами, снарядами, кіньми й людьми, і вартові в шинелях та жупа-

нах між ешелонами, і повнісінький всякого військового й невійськового люду вокзал насторожено прислухаються до тої напруженої тиші. Вона ж така непевна! Кожну мить її можуть зламати розрізнені поодинокі постріли рушниць, раптовий вибух гранати і судорожне захлинання кулемета... Хоч це тил, а не фронт, навіть глибокий тил — територія УНР — Української народної республіки, з її «урядом» — Петлюрою і його директорією, але і про цей уряд, і про його територію вже склалась приповідка:

У вагоні — директорія,
Під вагоном — територія.

Уряд тіка від Червоної Армії, що перейшла вже Дніпро, здобула Київ і розливається весняною повінню по Правобережжю; йому не дають покою і незлічені, безнастанні повстання. Повстають таємничі, підпільні «місцеві більшовики», повстають робітники, селяни, навіть у окремих полках і загонах з отаманами, курінними й сотниками зчиняються заколоти, зрада, бунти...

Війська в директорії ще багато. В самому тільки Проскурові, куди не глянь, — скрізь, як що не козак, то стрілець; у кожного з них такий завзятий, хвацький вигляд, і все ж територія УНР щодня звужується, катастрофічно меншає. Та й не тільки УНР, а й ЗУНР — Західноукраїнської народної республіки. Там, за Збручем, між Львовом і Золочевом точаться бої між УГА — українською галицькою армією і польськими легіонами Галлера.

Порядком обопільної моральної підтримки, як

символ єдності двох частин єдиного українського народу, під Львів вирушив наддніпрянський загін отамана Палія, дивуючи галичан кольоровими жупанами й довжелезними бутафорськими шליками на шапках, а по цей бік Збруча мелькають стрілецькі мазепинки усусів* і австрійські мундири галицької жандармерії. Та єдності цієї, однаково, нема. Хоч кілька місяців уже, після розпаду строкатої Австро-Угорської монархії, сам собою зник підточений європейською війною кордон на Збручі, але кордонні смугасті стовпи лишилися. Хоч у січні 1919 року формально проголошено й урочисто відсвятковано об'єднання Галичини з Україною, але практично цього об'єднання нема. Два уряди, два війська і два диктатори. По цей бік Збруча — УНР і Петлюра, по той — ЗУНР і Петрушевич. І єдине, що парадоксально об'єднує їх, — це Збруч. До нього мимоволі горнуть, відступаючи на схід, галичани; перемайнути на захід через Збруч, подалі від більшовицьких куль, у затишок галицьких ресторацій мріє не один петлюрівський отаман.

Тихо цієї беззневої ночі і на Збручі. Куняють і мерзкло шуляться коло старих кордонних стовпів з чужими орлами вартів. Але — що то буде? Що буде попереду? Ця тиша така непевна і зрадлива...

У невеликій залі проскурівського вокзалу людно, брудно і незатишно. Дві гасові лампи —

* Усуси — скорочена назва «українських січових стрільців» — українського легіону в австрійській армії під час першої світової війни.

над довгим столом і над прилавком буфету — тьмяно освітлюють приміщення, але не можуть здолати густого мороку, що суне знадвору, з непроглядності березневої ночі через отвори незавішених вікон. І кого тут тільки нема в цій залі, на цьому «розпутті велелюдному»! І якісь урядовці з зацілілими кокардами царських міністерств, і явно прибіднено вбрані, але з тугими чемоданами недобитки всеросійської буржуазії, які досі не встигли чомусь накивати п'ятами на спасенний захід і оце чекають химерної нагоди, щоб на випадковому поїзді за допомогою царських «катеринок» і директоріанських «гривень» мерщій покинути хитку територію «Унерії», і найрізноманітніші представники духовництва: поважні протоіереї з довгими бородами, ось два голені, гладкі ксьондзи з спокійно гордовитим поглядом і повільними, поважними рухами, і навіть окремо збоку — рабин з журними запаленими очима. Після недавнього страшного проскурівського погрому він один тільки з євреїв наважився з'явитись тут, де так багато військових.

З Проскурова зрідка йдуть усе ж поїзди і до Кам'янця-Подільського — вчорашньої тимчасової столиці УНР, і до Рівного — сьогоднішньої столиці Петлюри, і до Станіславова — столиці ЗУНР.

Але всій цій публіці ці «столиці» ні до чого: їй треба принаймні Варшави, де є місії Антанти, стала влада, ненаціоналізовані банки, де можна трохи перепочити після довгого «ходіння по муках» і зорієнтуватися. А поки що — хоч би швидше за Збруч!

До Збруча подалася останнім часом і безліч військових. Хто — з боями, марно силкуючись спинитись, задкує на захід, хто нишком, як очманілий, втік сюди від боїв і, здається, сам дивується собі, як це він не біжить далі. Скільки їх, військових, скупчилось у цій залі! За довгим, не покритим скатертиною столом впадають в очі дві постаті: якийсь петлюрівський отаман у жупані з солдатського сукна і в сивій, по-молдецькому заломленій шапці з довгим чорним шликом, що звисає йому на спині аж до пояса, і сумний галицький сотник-усус у потертій австрійській шинелі. Отаман, видимо, командував яким-небудь «куренем смерті», що, волюючи, проте, жити, розбігся після першого ж серйозного бою, але отаман встиг уже збадьорити себе доброю склянкою горілки і хоче збадьорити сумного сотника-усуса: ну, хоч заради знайомства — «по чарці»! Та усус не п'є горілки. Майже визивно він скромно сьорбає чай і явно не поділяє запалу п'яного сусіди. Тимчасом отаман зачепив виделкою шматок ковбаси і завзято перекошує сотника:

— Ми переможемо! Це певно!

— Але ж не цим, не цим! — роздратовано зауважує усус, метнувши очима на довгий шлик і недопиту пляшку горілки. — Треба більше крісів, скорострілів, дисципліни треба, прошу, а не цього!..

Отаман чи недочув, чи навмисно пропустив повз вуха гіркі усусові слова і, енергійно пережовуючи ковбасу, нахилиється до нього:

— А ви чули: кажуть, у Одесі Антанта вже танки розвантажувє з кораблів...

— Поки будемо надіятись на когось, нам ніщо не допоможе, — хитає головою усус. — Ніщо! Отаман закліпав очима, рвучко налив собі ще склянку горілки і одним духом вихилив її. Крякнув і, хвилину подумавши, сказав:

— А в разі чого, дамо останній бій на Збручі і всі поляжемо! Щоб, як то в старовинній пісні, — та слава не пропала поміж козаками!..

Усус понуро мовчить. Він, певно, думає про свого завзятого партнера: «Чого ж ти не поліг досі під Києвом, під Фастовом чи Козятином, а доскочив аж до Проскурова? Втечеш ти і з Проскурова, і з-над Збруча!..»

Так думає не тільки він. Так думаю і я, сидячи в темному кутку залі й чекаючи поїзда на Кам'янець. А київський студент, що випадково примостився поруч мене, обурено шепоче:

— «Поляжемо!» Перший же втече з бою!.. Як я ненавиджу цю отаманіаду! Сам би перестріляв усіх отаманів і отаманенят!..

Слухаючи його, можна спершу подумати, нібито це якийсь «місцевий більшовик» чи присланий підпільник-агітатор. Але це зовсім не так. Він — тільки характерний зразок тої диференціації і розкладу, що точить унерівську армію більше за втрати в боях, за пошесть тифу. Я придивляюсь до нього, і він дедалі більше починає мені подобатись, хоч я і не розумію, що саме вабить мене до нього. Може, я бачу в ньому викривлений контур цілого покоління і в якійсь мірі самого себе? Безперечно, в ньому є щось спільне зі мною поза тим, що його, як і мене, звали Борисом, обидва ми вчилися у Київському українському університеті, обое ми при-

близно однакових років і обох нас звів оце випадок на цьому залюдненому вокзалі, на перехресті доріг, на перепутті нашого молодого, але рано розпочатого життя... Тільки я зробив уже висновки, я маю якийсь напрямок і зараз їду до Кам'янця — спробувати в тиші старовинного міста вчитись далі в цей ворохобний час, а він не має ні напрямку, ні навіть, здається, й мети. Хлопець за кілька мандрованих, бентежних місяців розгубив усе. Він просто не знає, куди йому далі їхати і, взагалі, куди себе подіти. Буває ж у людини стан, коли вона тікає від самої себе, коли страшно спинитись і глянути самому собі в душу. Бог, якому вклонявся і вірив, — тепер повалений, нікчемний ідол; давні провідні вогні погасли, а нові ще не світять. Темно на душі, темно і в проскурівському вокзалі...

Мій сусід з безусим, рум'яним лицем і каламутним поглядом видається мені непоганою дівчиною, яка, сама не знає як, поза своєю волею, завчасу втратила свою невинність. Втратила безглуздо, а головне, брудно. Тому така передчасна втома і така байдужість до власної долі. Що ж — може, і йому поїхати зі мною до Кам'янця, спробувати й собі знову взятись за науку. Хоч що тепер йому та академічна наука після страшної науки оголеного життя, яку він пройшов за ці кілька місяців, відколи покинув незатишні стіни гарматної школи на Солом'янці в Києві, де містився український університет, і змінив підручники на рушницю!..

— Під Гніванню дві сотні таких, як я, баранів півдня стримували ворожий наступ. Отакі,

як оцей, в жупанах та шליках утекли після перших же пострілів. Лишилась сама сірома і — вірите? — трималась, аж поки не смеркло. А спитайте нас — заради чого ми підставляли під кулі свої голови? Заради України? Ге! Проти нас були такі ж українці, як і ми. Богунці і таращанці... Невже ви ще вірите, ніби нас женуть наймані латиші і китайці? Брехня! Я сам чув, як з того боку фронту навздогін нам кричали поночі: «Ей ви, петлюрівці, козаки задрипані! Нікуди від нас не втечете!...»

А, власне, хто з нас більше подібний на козаків, козаків Наливайка, Хмельницького, гайдамаків Залізняка — ми з оцими отаманами чи богунці й таращанці з Щорсом і Боженком?.. Той глузливий крик переслідує мене і досі. Так, нібито, розумієте, кричав нам сам наш народ... Ні, не китайці й латиші, а сама Україна, за яку ми боролись, гнала нас з нашої землі... Ось де справжня причина всіх наших невдач і поразок. Тут треба добре в усьому розібратись. Нас дурять, і ми самі себе дуримо....

Він хвилину помовчав, замислившись, а потім саркастично усміхнувся:

— А знаєте, як я дочувався сюди пішки з-під Гнівані після бою? Як дезертир. Цебто я, продаючись селами, скрізь казав, що я — дезертир. Це тільки й дало мені змогу пройти через наші українські села, бо інакше я не певен був, що мене не схоплять, а то й просто приб'ють наші селяни. Мене, «оборонця України»! Цікава колізія, чорт би її забрав!.. Дезертир — це стало занадто популярне, мало не почесне звання. Хто з селян не тікав з нашої армії, поваливши геть-

мана і прогнавши німців! На думку наших дядьків, кожний, хто не втік або не тікає з «Петлюриної» армії, — той ворог. Он воно як!.. Так де ж, я питаю, ця Україна? В поїздах, де одлежують собі боки отакі, як цей отаман, чи в тих селах, що ждуть не діждуться більшовиків?.. Ми вскочили в страшну трагікомедію. Але де вихід?..

Сам собі він, видно, вже дав відповідь, але йому бракує ще якогось останнього висновку, щоб зійти з позиції нейтрального дезертира і стати одвертим ворогом усьому тому, за що вчора важив життям.

— А за Збручем, у Галичині, як? — тихо питаю я, немовби боячись завадити йому зробити цей висновок. Він відповідає на запитання запитанням:

— Ви думаете, за Збручем краще? Невже ви ще сподіваєтесь, що ці, — він показав очима на сотника-усуса, — щось зроблять? Омана! Страшна омана!.. Та ж сама трагікомедія, тільки в галицькій інтерпретації. А втім, коли вас цікавить, я вам розповім. Проте скажу наперед: історична зустріч двох братів, роз'єднаних Збручем, не вийшла в нас.

Хоч обидва брати говорять українською мовою і обидва наче хочуть вибороти собі єдину Україну, але вони зовсім не розуміють один одного... Отож слухайте, що там, за Збручем...

Він кілька хвилин помовчав, поринувши в спогади, а потім важко зітхнув і почав розповідати. Досі я тільки читав і мріяв про Галичину, тепер же я почув про неї одверто-реалістичну розповідь. Я спрагло слухав свого дивного двійни-

ка, і, певно, тому його слова відбилися у моїй пам'яті, як на друкарській матриці. Я наводжу цю розповідь, не міняючи майже нічого. Це неписані сторінки літопису буремних і каламутних літ, що їх випадково залишив мені самовидець.

... Після багатьох днів завірюх, віхол і хурделиць, що, як змовлені, гналися за нашим ешелоном від самого Києва, засипаючи сніговіями та заметами наші сліди, цей багрянний морозний ранок видався нам просто символічним. Це припало саме на той день, коли ми під'їжджали до Збруча. Хоч на душі нам було невесело, але думка весь час крутилась коло назви цієї маленької річки, яку протягом століть не могли перейти наші предки. Певно, через те ми всі поскоплювались з своїх місць, коли десь попереду нашого довгого ешелону раптом спинився паровоз і вагони, як спантеличена людська черга, безладно застукотіли буферами, штовхаючи один одного назад, здригнули і стали. Наш курінний, пан Завадський, застібнув на комірі шинелі гап-лика і урочисто проказав нам:

— Ну, хлопці, маєте — Волочиськ! Ще тільки — Збруч і... — він не скінчив. На його одутлому, зовсім не галицькому, а скоріше нашого полтавського якого-небудь бондаря обличчі лягла радісна усмішка. Його фразу закінчив сотник Богдан Волошин:

— Збруч і — Галичина, Галілея землі української...

Завадський схилив набік голову, поміркував і погодився:

— Атож! Галілея, Галичина. То то єсть так,

вона — Галілея! То ж звідти — Франко, Шашкевич, відтак...

Завадському хотілося ще пригадати якийсь аргумент на доказ того, що «вона — Галілея», але він забув імена (вони загубились у вихрі днів і подій), він збився, але одразу ж виправився:

— Відтак — січові стрільці...

Як і багато галичан, він вимовляє «щичуві стрільчі», і це давно вже знизило його авторитет як курінного серед наддніпрянської частини куреня. До того ж ми бачили, як систематично на глухих станціях псувались букси навантажених цукром вагонів, і тоді пан Завадський шушукався з начальником станції і двома місцевими гендльрами. Вагон одчіпляли, і він залишався самотній на бічній колії, як сумна згадка нашого химерного ешелону.

Аргументи пана Завадського щодо Галілеї нас мало переконували, і ми байдуже поставились до його урочистості. Перед нами стояла тільки одна проблема: чи доведе пан Завадський до Тернополя хоч один вагон цукру, а як і доведе, то невже ж справді так-таки й здасть його інтендантству?

Але наша роль була пасивна, і нам не було чого вибирати. Ми — залізничний курінь, що останнім виїхав із Києва і вивіз багато добра. Але то омана, що ми — курінь. Така ж сама, як і те, що ось-ось Україну визнає Антанта, що частини отамана Оскілка вже під самісіньким Києвом, що з Одеси на фронт приставлено апарати сліпучого проміння. Насправді — ми не складаємо навіть бойової сотні. Я, мій земляк

студент Василь, гімназист Сашко, художник-рахівник залізничної управи, що нагадує нам циркового акробата «чоловіка-змею», вічний студент — невдаха Ігнатович, університетські колеги якого вже побували міністрами Центральної ради, кілька селяків, два поштові урядовці — це й усе. Це козаки нашого залізничного куреня. Чому ми — «залізничний» курінь, а не просто звичайний собі якийсь курінь імені Гонти, скажімо, чи Наливайка — це невідомо нікому. В кожному разі, ніхто з нас не зможе не тільки що полагодити залізничної колії, а й розгвинтити рейки. Ми вміємо тільки стріляти з рушниць і робити нескладні муштрові вправи. А втім — це не зовсім так. У курені є два козаки Скибочки — дядько й небіж. Дядько Скибочка — машиніст, небіж Скибочка — кочегар. Вони — залізничний пролетаріат. Вони й досі засмалцьовані і замурзані, дарма що цілий день поруються тільки біля казанка з локшиною або сплять. Але їхні чорні масні постаті своєю присутністю нагадують нам, що ми — народна армія, і від цього нам трохи легшає в нашому безкінечному маршруті на захід. Власне кажучи, фактично — ми дезертири. Легалізовані дезертири. Від самого Києва ми не вилазили з нашого ешелону, і немає ніяких ознак, що ми колись вилізем. Ми так уже вмостились і вляжались на дерев'яних полицях вагонів третього класу, які складають переважно наш ешелон, що я просто не уявляю — невже ми колись покинемо ці лагідні присмерки, що денно й нічно заколисують нашу тривогу й тугу? Наше боїове сумління заспокоюють тільки пан Завад-

ський і півсотенний пан Штепа. Пан Завадський зрідка каже нам:

— Ну, хлопці, поїдемо до Тернополя, сформуємося гаразд, а відтак до Львова. Наб'ємо ляхів, а туди — гайда назад Київ добувати!

Нам не віриться, що ми колись іще повернемося до золотоверхого Києва, але ми мусимо вірити. Нам не лишається, крім віри, більше нічого. І це виправдує нас перед нами самими.

Золотоверхий Київ щохвилини віддаляється від нас назад, у минуле, в повстання проти гетьмана і німців, і тільки півсотенний пан Штепа так само, як і на другий день, коли ми покинули Київ, завзято упевняє нас:

— Дайте мені триста хлопців, та навіщо триста, — двісті, сотню, тільки таких, щоб за мною в огонь і в воду, і я вам за тиждень вижену більшовиків із Києва!..

Але пан Штепа не може таких знайти, він хвилюється, лається і нишком натякає нам, що треба б скинути з курінного — Завадського. Я дивлюсь на його попелясті вуса, велике зморшкувате чоло, міцні порепані руки, і мене завжди тоді лоскоче ця блудна, наївна думка:

«Як це Штепа опинився в українській армії? По суті — він природжений більшовик. Ми знаємо, що він був колись ковалем, а потім унтером на «дійствительній службі». Його хоробрість і епічний спокій в небезпеці зовсім не до пари Завадському й багатьом із тих, що їх ми бачили й знали. І все ж Штепа — у нас...».

Десь під Проскуровом до нас прибули два стрільці-сотники: Волошин і Рибка. Їх радо прийняв Завадський, і вони збільшили стар-

шинський склад нашого малолюдного куреня. Вечорами Рибка оповідає Ігнатовичу про статеві спотворення й напівголоса співає стрілецьких пісень. Богдан Волошин мовчить. Він боляче переживає кожну катастрофу на фронті й хоче дати якийсь лад, бодай хоч нашому куреневі. Вдень він виводить нас на муштру, і нас зрушують із мертвої сплячки короткі блискавки на його нервовому татарському обличчі з великими вилицями й чорними булавочками очей.

— До стопи кріс!

— Верни!

— Позір!

Рвучко вилітає команда з його маленької, але кремезної постаті, і ми енергійно під його пильним гострим поглядом ставимо до стопи рушниці й виструнчуємось.

Два дні мовчки приглядався до мене сотник Волошин, а на третій він підсів і заговорив. З того часу він ніби взяв наді мною шефство й хоче зробити з мене чотового.

Коли ешелон одвели на запасну колію, Волошин підійшов до мене.

— Пане Борис, їймо кіньми до Підволочиська — покажу вам Галичину.

Я радісно погодився. Волошин сторгував заброханого балагулу, й драбчасті, блаженські конячки затьопали по талому снігу обшарпаними волочиськими вулицями.

Ми виїхали за містечко. Сірий, бруднуватий краєвид українського Поділля. Білі пагорки й синя смужка далекого лісу.

Богдан Волошин розповідає мені свою довгу, героїчну біографію:

— Мої батьки довго не мали дітей, то то від того я і Богдан, ніби бог дав...

Мені не новина його життя, але я задоволений з його розповіді: те, що він одмикає переді мною свою душу, нейтралізує мені гіпнотизуючу владу його східних вузьких очей, які вже мають наді мною вплив і силу.

— Пане Борис! Дивіться!... Він схопив мене за руку й метким помахом показав перед себе: — Бачите — Збруч!

Сизою смугою криги перед нами закрутився Збруч. Конячки застукотіли копитами по мостових дошках. Край мосту галицький жовнір у австрійському однострої вартує біля шлагбаума.

Вузісінька, замерзла тепер, річка Збруч — фатальна ріка українського народу... Я дивлюсь на її пустельні, вкриті талим снігом обриси берегів, і мені не віриться, що вона протягом століть могла межувати по живому нашу землю. Так швидко, за мить, санки промчали маленьким мостом, і ось ми вже їдемо уторованою галицькою дорогою.

І дивно, що тут таке ж саме сіре, похмуре небо, як і по тому боці, такі ж хати з темними стріхами, і так само сумно дивляться на нас голі, чорні дерева. Але це вже — Галичина, Галілея. Обітована земля. Я забув про безперспективне монотонне торохкотіння коліс під вагоном і скавуління зіпсованої букси. То все лишилось там, по той бік Збруча, так само, як і поразки на фронті і вагони «загнаного» цукру. Галичина! Це сюди, коли мої гімназійні товариші тікали «до Америки», я снів колись тікати до української гімназії, це тут —

Видиш, брате мій, товаришу мій,
Відлітають сірим шнурком журавлі в вирій...

Тут—Галичина!... І я зовсім по-іншому сприймаю тепер Волошина: в його очах світиться вже не татарська хитрість, а іскри перших вибухів снарядів на минулій війні і мрійність гуцульської ватри в Карпатах.

Мені здається, що кожна цеглина на будинках, кожний куток землі акумулювали тут дух воєнничого стрілецтва. Але...

Ми покинули нашого балагулу й пішли пішохodom вулиці. Раптом з-за паркана висунулась зморшкувата жіноча голова в білій хустці й, глянувши на наші російські шинелі та сірі шапки, запашекувала на всю губу сусідці:

— Виділи «вояків»? То всьо «козаки» та «козаки»! Україну добувають... А шляк би вас трафив з тотою «Україною»!..

Я здивовано глянув на Волошина:

— Що це таке? У Галичині?..

Волошин не обернувся на ті кпини.

— То є, певне, котрась москвофілка або полька. Як будемо вертати, я ще зайду сюди глянути.

В його очах знову, як і раніш за Збручем, спалахнули короткі татарські блискавиці і згасли під сірою шапкою. Я йшов поруч нього, але до мене ще довго долітало ззаду отруйне пашекування тої чудернацької жінки.

Галичина? Галілея...

У Підволочиську на станції ми пили каву. Сmachну галицьку каву. Нараз одчинились двері

до «уряду руху»*, і відтіля долетіли крики й зойки. Двері стукнули й зачинились. Проте лемент чути було й тепер. Він глухо пробивався крізь міцні двері й стіну, ніби з-під землі, з льоху. Я мерщій крикнув офіціантові по-галицькому: «Платити!» й, підійшовши до дверей, почав наслухати. Чийсь благальний, сповнений болю й ляку, голос жалібно гугнявив:

— Але, паночку, прошу — ви виділи мої легітимації, тож вам кожний засвідчить, що...

— То що мені твої легітимації! Ти мене іздуриш хочеш, ти єсть дезертир! Лягай — я мушу тобі палки дати.

Мовчазна, гнітюча пауза. Короткі ляпаси й глухі, безладні стусани. І знову той жебрацький, уже кволіший голос:

— Але ж спитайте хоч кого, я вас прошу...

— А мусиш мені сказати, що ти за один! А мусиш!

Капральський баритон вичитує всі смертні гріхи:

— То ти єсть большевик! Я мушу тобі палки дати, жеби казав, жеби не дурив! Ти єсть польський шпиг! Лягай!

Знову холодна мовчанка і глухі вдари. Б'ють... У Галичині — б'ють?

Я підійшов до Волошина і здивовано спитав:— Пане сотнику, там, либонь, когось катують, що це таке?

Волошин глянув на двері й байдуже відповів:— А, то жандарми допитують якогось непевного...

* Уряд руху—служба руху — назва відділку залізничного керівництва.

Жандарми? В Галичині? В Галілеї?..

Надворі була млява передвесіння одлига й хмарилося небо.

Наш ешелон затримався на кілька днів у Волочеську, цій останній станції перед Збручем. Хоч це ще — Наддніпрянщина, УНР, проте близькість Галичини вже добре відчувається тут. Коло великих складів зброї стоять галицькі вартові, на станції є окремий відділ галицької польової жандармерії, і туди раз у раз ходить пан Завадський з сотником Волошиним і про щось нишком шушукуються. Наслідки цих відвідин незабаром позначились і на нас.

Другого дня пізно ввечері сотник Волошин зібрав нас, кількох інтелігентів, у окремому купе і таємниче запитав:

— Панове, ви вірите мені?

Запитання було несподіване й дивне. Кому ж нам лишається вірити, після того, що ми бачили, як не йому, січовому стрільцеві, який ще 1914 року став до бою з царською армією за Україну, який перейшов тяжкі бої на Золотій Липі і горі Маківці в Карпатах, був у першому бою з гетьманцями під Мотовилівкою! Ніхто з нас не міг сказати, що сотник Волошин замішаний у цукрових махінаціях курінного Завадського, який прийшов до нас з австрійської кадри. Ні, скромна, але напружена, немов завжди готова до стрибка, низенька постать Волошина в російській солдатській шинелі без усяких відзнак цілком imponувала нам. Ми чули в ньому фанатика, але не знали ще, на що він здатний.

Волошин не дав нам оговтатись, бо і з виразу наших очей, і з того, що Ігнатович тоненько пискнув йому на відповідь: «Безперечно!», він прекрасно знав нашу сліпу віру в нього і одразу перейшов до справи. Але те, що він стисло виклав нам, ще більше вразило нас, а головне, застукало врозпалок.

— Нас оточують вороги. Справа і зліва. Вони замахуються на нашу республіку, на саме життя України. Це через них скрізь повстання, заколоти, зрада. Наш уряд не годен здолати їх. Але ми, вірний, свідомий елемент, мусимо йому допомогти. Згода?

Я і мій гімназійний товариш Василь не знали, на яку ступити, «человек-змея» нерішуче промимрив: «Звичайно, згодні», і тільки Ігнатовича охопив такий ентузіазм, наче він тільки й чекав увесь час цієї хвилини. Цього Ігнатовича, що донедавна вчився одразу в двох університетах — російському й українському — і ніде не встигав, працював у міністерстві пошта телеграфів і далі діловода не пішов, жартівлива доля, мабуть, для дивертисментів привела в наш курінь. Коли я дивлюсь на його миршаву постать у жупані з тонкою, жилавою шиєю, на якій непевно тримається передчасно лиса голова з маленькими, підсліпуватими оченятами, які нічого без пенсне не бачать, великими вухами, які завжди недочувають, з витягнутим червоним носом, який через хронічний нежить постеребує безліч носовичків, він видається мені останньою людиною через сто тисяч років. У якомусь фантастичному романі я прочитав колись, ніби людство, розвинувши свій інтелект,

так zdeградує в майбутніх віках фізично, що тільки страшенно розрослий мозок у великій черепній коробці і лишиться діяльний, решта ж організму майже втратить свої функції. Цей виродок майбутнього не зможе вже рухатись на своїх тонких паличках-ніжках, величезна голова його сама не триматиметься на ниточці-шиї, і її треба буде якимось приладом підтримувати, до очей приставляти телескопи, до рота — звукопосилувача, а всього виродка треба буде раз у раз збрикувати, закрапувати, живити порошками й мікстурами. Наш Ігнатович теж ранком і ввечері закрапував собі щось піпеткою в ніс і вуха, ковтав якісь пігулки і від фантастичного виродка відрізнявся тільки тим, що мав невеликий інтелект, але зате визначався надзвичайною рухливістю і тонким, пискливим, як у черевомовця, голосом. Він був з природи хворобливий боягуз, але завзято носив набакир велику сиву шапку і хоробро ліз у всяку авантюру.

Ось і зараз він так запалився, що, як навиганий, ні сіло ні впало, заверещав фальцетом на весь вагон:

— Смерть ворогам!

Нам усім стало ніяково за Ігнатовича, а сотник Волошин аж скочив з місця до нього.

— Тихо! — незадоволено прошипів він. — То є суворе таємниця! Про це і про все дальше ніхто не повинен знати ані ніч! Ні в курені, ані де!.. Сьогодні ми усунемо ветеринарного лікаря. То є ворог справа — гетьманець і єдиноділинець. Всякі відзнаки зняти, одягти кошушки, повертатись додів — поодинокі і візничі. Жод-

них розмов. Послух — цілковитий, як у бою! Зброя — пістолі.

Він роздав нам нагани й кожушки, які приготував заздалегідь, і повів у ніч.

Ці змовницькі, таємні збори, де нас раптом зв'язала сильна воля маленького сотника, і вся та нагла нічна операція промайнули в моїй уяві, як сон. Волошин порозставляв нас упоперек волочиських колій, що розходились недалеко від станції, і наказав нам збігатись на посвист, а сам пішов до пристанційних будинків, які поринули за коліями у непроглядній млі. Він щось довго затримався, і ми вже почали думати, чи не вскочив він і сам у яку пастку, — адже ми нічого, власне, не знали, ми не уявляли навіть, як то ми маємо у с у в а т и загадкового «ворога справа». Раптом мої, звиклі вже до темряви, очі помітили два темні силуети, що нечутно наближались до нас, обережно переступаючи через рейки. В меншому силуеті, що був на цілу голову нижчий за свого огрядного супутника, ми одразу впізнали сотника Волошина. Другий, огрядний, у доброму пальті, з невеличкою валізкою в лівій руці, був, очевидно, призначений на «усунення», таємничий ветеринарний лікар. Вони проминули «человека-змею», гімназиста Сашка, і недалеко Ігнатовича Волошин на ходу з блискавичною швидкістю нараз вистрілив з нагана у скроню ветеринара. Постріл видався напрочуд глухим, і тільки зі спалаху вогню й короткого посвисту ми зрозуміли — що сталося. Коли ми підбігли, важке, завальне тіло ветеринарного лікаря лежало горілиць коло рейок нерухомо-мертве, а коло нього, як біблійний

Давид над поваленим Голіафом, стояв, опустивши наган, низенький сотник Волошин і пильно стежив, як Ігнатович тремтячими пальцями обшукує труп.

Ми з Василем стояли, як заворожені. Нас вразила не стільки дивовижна влучність рапсового пострілу, як його наслідки. Так просто, ніби розчавлено якусь комаху, вбито людину!.. Вбито не в бою, а — потай, зненацька, крадькома... І поза моєю волею, десь із самісінького дна душі, вилізло й застряло в мозку це дошкульне, спокусливе питання: а може, цього чоловіка Волошинowi зовсім не слід було вбивати? Може, він і не ворог?..

Я був вдячний Ігнатовичу, коли той запишав унизу:

— В правій кишені він тримав пістоль. Ось!.. — Ігнатович розімкнув чужі, заклакні пальці й витягнув з них маленький сміт-вессон, з якого колись намагались стріляти романтичні гімнасти. Цей маленький, нікудишній пістолетик усе ж у якійсь мірі виправдував убивство перед самими нами: невідомий стискав його пальцями в кишені, йдучи з Волошином, значить, він мав підстави стерегтись нас...

Та другого ранку цей сумнів знову виринув. Ми дізнались, що Волошин, прийшовши до ветеринара, відрекомендував себе старшиною щойно прибулого кінного ешелону і зажадав, щоб ветеринар ішов з ним оглянути хворі коні. Ветеринар просив відкласти це на ранок. Волошин стояв на своєму. Мабуть, передчуваючи щось недобре, ветеринар категорично відмовився йти в таку пізню пору, та й зовнішній вигляд при-

садкуватого Волощина, без острог на чоботах і старшинських ознак, мало скидався на кавалериста і не привертав довіри... Волошин загрозив наганом. Ветеринар зблід, але опанував себе і знайшов у собі досить гідності сказати, що, тільки скоряючись насильству, він іде. Він попросив дозволу взяти в суміжній кімнаті потрібний інструментарій та ліки, і Волошин погодився. Чому ветеринар не втік відтіля іншим ходом, якщо мав за собою щось вороже до нас? Адже Волошин не догадався піти за ним і лишився чекати на нього в першій кімнаті. Ветеринар швидко повернувся вдягнутий, з маленькою валізкою в лівій руці, а праву руку глибоко засунув у кишеню пальта, підозріло поглядаючи на свого несподіваного малого, але настирливого повелителя. Це в тій суміжній кімнаті він і взяв на всякий випадок свого сміт-вессона. Але ж хіба конспіратори й підпільники діють такими жалюгідними іграшками, як «бульдог» чи сміт-вессон? Не інакше як сотник Волошин видався ветеринарові звичайним бандитом, що з'явився вночі нишком пограбувати його.

Так чи так, а все містечко другого дня було збентежене таємничим убивством, без усяких ознак грабунку, всім відомого й шановного ветеринарного лікаря, який пішов виконувати свій обов'язок до хворих тварин...

У мене й Василя було каламутно на душі. Хоч ми були, власне, тільки німими свідками в цій сумнівній операції, та якась нитка того вбивства тяглася й до нас, і незіпсоте вкрай наше юнацьке сумління називало нам це вбивство не боротьбою за Україну, а — безглуздою,

злочинною сваволею. Тільки «человек-змея», а надто Ігнатович, який, обмацавши вчора труп забитого ветеринара, сьогодні вважав себе за героя, та, мабуть, і сам сотник Волошин були певні, що знищено припишклого небезпечного «єдинонеделімця», який на берегах Збруча на-мислив відновити монархічну Росію...

Та нам випало бути й не тільки свідками. Два дні ми мали спокій, і навіть на щоденні військові вправи сотник Волошин виводив нас ненадовго, більше — для годиться, ніж на справжній, військовий вишкіл. Але надвечір третього дня він знову прийшов по наші душі. Кажу так, бо і в мене, і у Василя було таке почуття, ніби ми справді, не знати як, запродали вже дияволі свої юні душі. Я й досі не можу збагнути, чим саме наш маленький, непоказний чорт з татарськими вилицями і влучністю снайпера забрав над нами таку силу? Певно, тут діяла і та романтика, в якій ми виховувались з березневих днів сімнадцятого року, і захоплення нашим галицьким Пемонтом і його січовим стрільцтвом, і, нарешті, вольовість та фанатизм самого Волошина. Я в той вечір тільки зрозумів, яка то страшна річ — фанатизм. Я тепер навіть не знаю, хто небезпечніший для України — злодюга Завадський чи фанатик Волошин?

Так чи так, а нас знову закликано в окреме купе. Цього разу виклик тих самих людей, що і перше, заінтригував наших інших, незапрошених козаків. Молодший Скибочка хотів був навіть спочатку пристати до нас, але коли йому сказали, що ми йдемо дуже далеко, лінощі здо-

лали його, і він поліз на горішню полицю одлежуватись далі. Зацікавився нашим викликом і півсотенний Штепа, який і гадки не мав, на які діла ми пустилися

— А куди це ви, хлопці?

— Та до дівчат; тут є одні такі... — збрехав, червоніючи, Василь, щоб одчепитись, бо знав, що літнього пана Штепу на такі пригоди не знадиш.

— Глядіть же, хлоп'ята, щоб усе було акуратно... — по-батьківському порадив нам Штепа, не підозріваючи, якого значення нададуть його словам наші нічні походеньки...

В другому вагоні коло купе Волошина ми зустріли курінного Завадського з сотником Риббою, які многозначно глянули на нас і мерщій подались з вагона. Вони, безперечно, були утаємничені, але зовні тримались осторонь: видно, Волошин діяв на власний ризик і, в разі якого несподіваного клопоту, відповідальність падала тільки на нього, а з ним разом і на нас. Все це дуже одгонило авантюрою, але ми були вже і запродані, і загіпнотизовані.

— Сьогодні справа буде небезпечна, — сказав, близько присунувшись до нас, Волошин, від чого «человек-змея» голосно зітхнув, а Ігнатович помітно зблід. Та цього було досить, щоб ні я, ні Василь не змогли відмовитись, коли йдеться про безпеку.

— Маємо усунути місцевого начальника міліції. Це — ворог зліва. Він стоїть на чолі більшовицького повстання, що готується у Волочиську. Ввечері він приїде на станцію. Треба добути його там, але без жодного свідка.

Він знову роздав нам нагани й колушки і наостаннє стисло проказав, блиснувши очима: — Обережність і пильність! Сигнал — по-свист.

Через півгодини ми з Василем, ніби мирно прогулюючись, ходили по перону, тримаючи в кишенях колушків рукоятки наганів і зиркаючи на «человека-змею», що крутився між коліями, тоді як Волошин з Ігнатовичем і Сашком то зникли були в будинку станції, то вийшли зненацька й подались кудись через колії до містечка.

Була неділя і, хоч ніякого поїзда ввечері не передбачалось, та на пероні було досить людно. Прогулювались, як на бульварі, містечкові парубки й дівчата, лузаючи насіння, товклися знічев'я кілька військових, пробігали заклопотані чимось залізничні службовці. Серед цієї різноманітної публіки на нас ніхто майже не звернув уваги.

Був початок лютого. Надворі зайшла одлига, небо хмарилось, з заходу, де сквапно заховалось за надзбручанськими пагорбками сонце, повівав вологий вітер. Навколо лягав уже вечірній присмерк, і де-не-де на станції засвітили лампи; на порожніх залізничних коліях перед пероном через брак гасу була густа тьма. Мені вже почала набридати наша вимушена прогулянка, коли раптом десь збоку почувся короткий посвист «человека-змеи», і зразу ж після цього ми побачили високого чоловіка, який, плутаючись у полах довгої кавалерійської шинелі, переступав через рейки до станції, а за ним, притримуючи долонею піхви шаблі, щоб

не теліпалась, поспішав міліціонер. Недалеко від них ішов назирці Волошин, а за хвилину до нас відкілясь підскачив схвильований Ігнатович і пропищав мені на вухо:

— Вің! Будьте наготові...

Я мимоволі стиснув у кишені рукоятку нагана, і якийсь внутрішній голос тоскно прошепотів мені під серцем: «Почалось!..»

Вони пробули на станції досить довго, і ми з Василем уже встигли заспокоїтись і повернутись до нормального стану. Нам уже почало здаватися, що, може, все розв'яжеться якось само собою, з'ясується непорозуміння, і ми спокійно повернемось до ешелону — до Скибочок, селюків і пана Штепи, з якими було хоч і нудувато, та зате спокійно і ніщо не дряпало так нашого сумління. То було наївне бажання двох дорослих дітей, що боялись повторити шкоду, яка обійшлася раз безкарно, та навряд чи минеться так удруге.

Але не з тих був сотник Волошин, щоб так ото і відмовитись від обраної раз собі жертви. Начальник міліції та його супровідник-міліціонер так само раптом вийшли із станції, як раптом і прибули. Та тепер, мало не наступаючи їм на п'яти, за ними заклопотано поспішали Волошин, Ігнатович, Сашко і «человек-змея», а попереду навкіс їм перетинали путь три галицькі польові жандарми, яких, мабуть, загода підмовив завбачливий Волошин. Ми з Василем дійшли саме до дальнього кінця перону і побачили цю сцену, коли обернулись, вертаючись назад. Тим-то ми перескочили через усі колії і надбігли захекані вже тоді, коли було по всьому.

Начальник міліції і його супровідник стояли з піднесеними вгору руками під цівками наставлених їм у груди жандармських карабінів, а Ігнатович, Сашко і «человек-змея» сквапно розстібали їм пояси з кобурами наганів і портупей шабель.

— Дякую! Всьо! — стисло сказав до жандармів Волошин.

Жандарми, клацнувши по-військовому заклауками, відповіли «гаразд!» і зникли, як провалились у темряві. З оголеним наганом, вкрай напружений і рвучкий, Волошин підскочив до мене:

— Ведіть! — коротко рубонув він мені, але я не зрушився.

Не пам'ятаю, чи я спитав, чи тільки хотів спитати його, куди вести — до якоїсь комендатури, кудись до суду чи тимчасово до нашого ешелону? Мені й на думку не спадало, щоб і цих Волошин міг «усунути» таким же способом, як і ветеринарного лікаря. Якщо у Волошина і були якісь відомості щодо начальника міліції, то міліціонер, як випадковий і, видимо, зовсім непричетний ні до чого, ніяк не міг бути «усунутим». Я не знаю, чи ці уривчасті роздуми й вагання тривали хоч хвилину часу, але терпець Волошинові увірвався.

— Просто вести! — крикнув він, не стримуючись, і сніп вогню перед моїми очима та гучний постріл над лівим ухом враз засліпили й приглушили мене. Мені здалося, що я вже мертвий, і тільки невтямки було, чому я відчуваю ще, як мені пече ліве ухо, й чув, як скрикнув з огляду міліціонер. Проте я швидко збагнув, що мене

навіть не поранено. Постріл був випадковий, бо не міг же такий стрілець, як Волошин, схибити впритул. Я лише побачив віч-на-віч смерть, і мені нараз стало байдуже і до життя, і до смерті...

Я опустив свій наган і, як автомат, ступав попереду, механічно скоряючись притишеній команді Волошина. За мною йшов начальник міліції і голосно зітхав міліціонер. Десь з боків чвалали Василь, Сашко та «человек-змея», і останніми замикали нашу процесію Волошин з Ігнатовичем. Я навіть подумав: «Якщо наші полонені кинуться тікати врозтіч, підсліпуватий Ігнатович, схибнувши по них, безперечно вліпить кулю мені в потилицю». Але й це було мені вже байдуже. Тепер я вже не думав і про те, куди ми ведемо свої жертви, хоч з напрямку розумів, що ми йдемо до Збруча. Якби ми дійшли того разу до його берега, я, мабуть, і не глянув би на цю історичну річку. Та ми петляли.

— Ліворуч! Просто! Праворуч! Просто — командував позаду Волошин. І ми переступали через колії, йшли вздовж них, збочували і знову повертались, чимраз більше віддаляючись від станції. Кожного разу під час нового повороту міліціонер тяжко зітхав. Та ось ми зайшли в нікуди. Залізничні колії позливалися, і лиш одна з них видовжилась і побігла вниз до залізничного мосту через Збруч. Ми вийшли на втоптаний кимось сніг, а далі йти було годі: перед нами лежали хаотично накидані старі вагонні колеса, буфери і ціла куча зужитого, нікому не потрібного брухту.

— Стій! — скомандував Волошин, і я, не обертаючись, спинився.

— Передній, розвідайте чи можна йти далі.

Я слухняно рушив, озираючись серед залізничного кладовища. Та це був лиш хитрий маневр Волошина, щоб одвернути увагу своїх жертв. Я не пройшов і п'яти кроків, як раптом тишу розсік лункий постріл... Я несвідомо кинувся назад. Підкошений начальник міліції падав навznak, і з рота йому щось булькало. І тоді ж нелюдський крик змусив мене здригнутись. Та й не тільки мене. Це закричав міліціонер, зрозумівши, що надійшла його черга. Він побачив у низенькому Волошині свою смерть, але вся його істота, пройнята сліпим жахом, рвонулась до життя і захопилась тим тваринячим ревом, який на мить спаралював навіть Волошина. Міліціонер незграбно кинувся до колії, мало не збивши з ніг очманілого «чоловека-змею», і, вимахуючи руками та все ще дико ревучи, завалисто побіг по шпалах до станції, де заблищав кволими вогниками маневровий паровоз. Один тільки Ігнатович вистрілив йому вслід і, розуміється, схибив. Він вистрілив і вдруге, мало не влучивши у Волошина, що, як м'яч, покотився за втікачем. Волошин навіть наздогнав міліціонера, коли той, спіткнувшись об шпалу, вивернувся на снігу. Та Волошин і сам упав йому на ноги. Міліціонер, відчувши на своїх ногах дотик смерті, скочив, як ужалений, і ще дужче заревів. Волошин знову побіг і лиш недалеко від маневрового паровоза повернув назад. А розпачливий рев стеряного від страху міліціонера ще довго

потрясав околицю, поки не стих десь за пристанційними будівлями... Мабуть, не тільки я і Василь нишком раділи, що невідомому міліціонерові чудом пощастило втекти. Може, навіть у «чоловека-змею» заворушилось у глибині душі щось подібне до співчуття, коли він почув той страшний крик чоловіка, який так спрагло хотів жити, хотів повернутись до своїх дітей і жінки, заради яких він і пішов, певно, служити в унерівську міліцію... Тільки Ігнатович по-діловому повитягав з кишень забитого начальника міліції якісь папери і, коли Волошин вийшов з темряви до нас, він, подаючи йому свої трофеї, спитав, як на полюванні:

— Пане сотнику, чом його не пристрілили?

— Най ті шляк трафить! Усі п'ять набоїв дали осічку!..

Волошин здивовано крутив у руках барабан свого нагана, а Ігнатович улесливо зітхнув:

— Шкода! То, певно, теж був більшовик?

— Не знаю, що то був за оден, скорше — ні. Але, якщо трапився нам, то най ремствує на себе: його не можна було випустити... — відповів Волошин і додав: — У таких справах свідків не повинно бути...

Поодинці, манівцями ми пізно повернулись до ешелону, коли там усі вже спали. Я роздягнувся, не промовивши до Василя жодного слова, але довго не міг заснути. Думалось про міліціонера, про забитого начальника міліції, про те, що наш залізничний курінь обертається на справжній курінь смерті, але смерті — підступної, нечесної, яка так дешево розцінює життя, що дається людині тільки один раз.

Змучений думками, я заснув аж перед ранком і не чув, як ешелон наш переїхав через Збруч і заторохкотів по галицьких уже рейках...

Ні ми, ні Волошин більше не згадували про наші волочиські «подвиги». Лиш через день на станції Богданівцях, де ми знову затримались чогось на який час, Волошин вивів нас на чергові вправи. Під час перепочинку він пришпилив до телеграфного стовпа паперове кружальце і почав у нього стріляти з нагана, перевіряючи свої позначені осічкою набой. Сталось щось містичне: всі п'ять набоїв, що відмовились стріляти тоді по міліціонераві, тепер один за одним несхибно влучили в папір...

Я зненацька подумав: якщо ми опинимось колись на передовій і дійде до бою, я вистрілю Волошинові в потилицю. Для чого? А щоб він більше не стріляв так влучно і не тримав у своїх чіпких руках мою скаламучену душу... До бою в нас не дійшло, але, певно, Волошин щось відчув, бо вже не кликав мене з собою і ніби зовсім не звертав на мене уваги. Через день ми підїжджали нарешті до Тернополя.

На далекій запасній збаразькій колії стоїть наш ешелон за версту від станції. Останні зимові морози стиснули сірий краєвид Тернополя. Він лежить он там, за білим сніговим подолом, і гострий шпиль готики костюлу стримить над містом у похмурі, невеселе галілейське небо. Ми бачили Тернопіль тільки одну годину, поки стояв на станції наш поїзд. Похапцем пройшли ми його зруйнованими вулицями, де на кожному розі прибито новенькі блакитні та-

блички: «Вулиця Михайла Грушевського», «Вулиця Петлюри», «Площа Івана Мазепи»...

Посеред майдану зруйнований пам'ятник Міцкевичу, з завулку вибігає хлопчисько з щітками й запобігливо пропонує:

— Прошу, пане, чоботи чистити? Альбо, може, пан дівку потребує?

Дівку — в Галичині? В Галілеї?..

Завадський продав-таки останній вагон цукру і тепер заходився дисциплінувати курінь. До міста нам ходити заборонено. Коло ешелону стоять тепер завжди два вартові. У вагоні з нудьги співає півсотенний пан Штепа свою власну імпровізацію:

Гей, встань з гроба, Дорошенко,
Гей встань з гроба, Дорошенко,
Та й одлупи військо, військо українське
Хорошенько!
Гей, долиною, гей,
Широкою —
Дезертири пруть...

Він не згадує вже за Київ і не вимагає хоч сотні хлопців, щоб в огонь і в воду, — виганяти більшовиків.

Вдень ми читаємо, лежачи на лавах, галицькі газети й їмо локшину з повидлом. Чудні галицькі газети! На першій сторінці: звіти операційного штабу про «завішення зброї» під Львовом. Завішення зброї, цебто перемир'я, як кажемо ми, заходить раз у раз, тільки-но польським легіонерам під Львовом стає круто. Тоді з'являються місії Антанти, якісь поважні європейські «амбасадори», що прагнуть замирити між собою антибільшовицькі сили. Та насправді

вони хочуть перш за все допомогти легіонерам у скруті, і, поки точаться марні переговори, які зриває звичайно польська сторона, до обложеного Львова підвозять з Польщі артилерію, бойові припаси, прибувають свіжі галлерівські частини. Завішення зброї — це один із мало замаскованих маневрів допомогти опікуваній Антантою Польщі Пілсудського міцніше стати в українській Галичині. Це ясно навіть нам, і ми дивуємось, як того не розуміють галицькі політики в Станіславові.

В хроніці часом трапляються надруковані петитом і такі повідомлення:

«В Коломийському повіті останнім часом спостережено заворушення по селах. Були навіть прикрі випадки грабунку хлопами маєтків дідиців та поділу землі статечного газдівства. Цивільний уряд і повітовий комендант евентуально вжили проти свавільників заходів».

Е, та це вже зовсім, як і в нас, по той бік Збруча! Невже ж і сюди пролізли більшовицькі агітатори, чи це сам чорт каламутить розум і галицьким селянам, як нашим, наддніпрянським, коли треба боротись за Україну?.. Але ж стиль повідомлення який! Які слова: «хлопи», «свавільники», «карні заходи»! Далі, наші газети «Народна воля», «Робітничка газета», «Трибуна» посоромились би так писати!

Але найбільше в галицьких газетах — про війну. Її підпорядковано все. Навіть і численні повідомлення на зразок цього:

«Увага! Мужва одержує заосмотрення в помешканні пана коменданта...»

«Мужва» — це те, що в колишній Росії «ниж-

ний чин», а в нас — козаки. Нам дивно читати на станціях таблиці з написами: «Саля для мужви», «Саля для старшини», і пан Штепа зітхає, на ті таблиці дивлячись:

— Робили брати-галичани революцію, та тільки, скажу, не доробили: шмендриків, видать, багато позоставалось; просто як старий режим на вивісках порозводили!

Я підперезуюсь патронташем і беру рушницю йти на варту. Пан Завадський роззуває нового чобота й, сопучи, каже мені:

— Ту є батярів много. То котрий буде підходив до потягу — стріляйте, не питаючи.

Мла оповила снігові простори, і тільки в Тернополі блимають де-не-де поодинокі вогники. Зривається вітер, смикає мені шинелю і зриває снігову куряву. Заходить на завірюху. Гаснуть по вагонах стеаринові свічки, й коли темрява геть зовсім заснує готичний шпиль над Тернополем, тоді підходять «батярі». Ще здалека, з-за пагорків, раптом трісне сухий постріл і неподалеку над вагонами жалібно заскиглить — ціу-у-у... Потім ще раз і ще. Це батярі лякають вартового! За їхнім планом — вартовий мусить плюнути, кінець кінцем, на те майно, що охороняє, й податись собі грітись до вагона. Ось вони зняли справжню фронтову стріляницю, але я умисне мовчу. П'ята куля моя вже в цівці й пальці стискають рушницю. Стало тихо. Вітер смикнув мені шинелю й задер її до пояса. Я чую вже поперед себе в темряві приглушені голоси. Батярі тихо й обережно, як вовки, наближаються. Тоді я цілюсь у темряву, на голоси, і враз гулкий випал мчить повз вагони.

Позаду, у вагоні, чути переляканий крик Ігнатовича: «Панове, до зброї!» На площадку вискакують без шинелей «человек-змея», мій земляк Василь, Сашко, Скибочки, і крізь завірюху пахтить безладна стрілянина, поки не вилізе надвір у кожусі пан Штепа й хриплим від сну голосом незадоволено заборчить:

— Підняли тарарам!.. Тоже — козаки називається! Тільки паніку по-дурному розводять...

Батярі давно вже втекли. Дві години їх напевно не буде. Останнім уходить до вагона «человек-змея», і за ним гулко грюкають вагонні двері.

Завірюха жбурляє голками в лице, крутиться між колесами і мчить повз ешелон кудись у темряву, туди, де Львів, Перемишль, Сян, де спить тривожним сном сполохана Галілея.

Пан Завадський зібрав нас кількох у своєму купе й коротко повідомив:

— Ну, тепера, хлопці, пучнім шя фурмувати: то кутрі інтелігентні — підуть до контррозвідки, а хлопці — сотнею на фронт під Львів.

Ми отетеріли: нас, студентів, — до контррозвідки! Ми, що повстали проти гетьмана, що вважали себе за революціонерів і справжніх представників народу, — за шпигунів, за контррозвідників! Е, ні! Вибачте!

Хлопці непорозуміло кліпали очима й винувато дивились додолу. Це таке формування «залізничного куреня»!..

Я перший перервав цю неприємну, соромливу мовчанку:

— Пане курінний! До цієї «праці» ми непридатні, ми воліємо вкупі з рештою йти під Львів.

Пан Завадський недобре посміхнувся, і ми не впізнали в рішучості його тону свого курінного.

— Ви забули, панове, що це єсть Галичина, а не Наддніпрянщина! Ту є дисципліна і за непослух є карі. Я прошу вас, панове, це за-пам'ятити собі...

Я стиха, але вперто проказав ще раз:

— Пане курінний, ми не можемо піти до контррозвідки...

— Ну, то будете говорити з паном Стефановим!

Завадський звівся на ноги, і його одутлі щокни напнулися пихою й погрозою.

Мовчки ми вийшли з його купе. Ім'я пана Стефанова, коменданта Тернополя, промовляло нам надто багато. Це з його наказу вартів в місті одразу після шостої години безпечіно наказують запізнілому перехожому — «лягай» і тримають його лежачи, поки не прийде зміна.

Режим пана Стефанова ми не могли увібрати в наші поняття української влади й казкової Галілеї. Далєбі, пан Штепа мав рацію, кажучи:

— Які вони в чорта — українці! Австрійки — і більше нічого!..

Надворі я порадився з Василем, і ми покляли, поки ще Завадський міркуватиме, як йому повестися з нами, — тікати. Назад за Збруч, а цієї чудернацької країни, де є ще й досі

«мужва» і «хлопи», пан Завадський і пан Стефанів.

У вагоні лежали наші військові торби з білизною і набоями, але на чорта вони нам! Ми підперезали охайніше пасками наші шинелі, щоб мати справжній дисциплінований вигляд, і це була наша остання данина галілейському режимові та його вартовому — панові Стефанову. Наші нейтральні студентські посвідчення під шинелями покривали нас, тепер справжніх дезертирів, перед охочими до «легітимацій» жандармами.

Готичний шпиль костьолу над Тернополем поволі наближався назустріч нам.

Грузнув під ногами набучавілий, мокрий сніг.

Я прокинувся від зменшеного, затамованого руху поїзда. Насупроти сидів Василь і мовчки дивився у вікно.

— Що — вже приїхали? Волочиськ?

— Ні, міст через Збруч...

Я присунувся мерщій до вікна. Крізь скісні металеві бантини залізничного мосту було видно витку почорнілу дорогу Збруча. Нужденні стебла очерету й темні плями купин супроводили його таємну путь на північ. Остання бантина мигнула перед очима і впала в темряву. Колеса жваво застукотіли наддніпрянськими рейками, ліворуч заблимали вогники по волочиських хатах. Ми переглянулись з Василем і полегшено зітхнули. Пан Завадський і пан Стефанів тепер уже далеко за Збручем, там, де поринула в чорні вири нічної мли замріяна, блакитна Галілея...

Мій сусіда-оповідач стомлено потер чоло і кілька хвилин мовчав. У вокзальних вікнах чорне небо почало поволі синіти. В залі все спало.

— Отже, як бачите, наша історична зустріч з галичанами — не вийшла. Там, за Збручем, я залишив рештки юнацької романтики і надій. Не наші маскарадні отамани й не сотники-усуси створять Україну. О, ні, не вони! Як це сказано у Франка? «Не нам, битим сльозом, не нам тебе провадити до бою!..» Але чи можете уявити собі таких диваків, як я з Василем? — пожвавішав раптом сусіда. — Подумати тільки! Вихопившись з царства Стефанова і Завадського, ми зопалу кинулись спокутувати свої гріхи перед власним сумлінням — куди б ви думали? — на фронт проти більшовиків!.. Ми пристали до випадкової частини, що, дуже розтанувши по дорозі, йшла на схід, і бідолаха Василь заплатив за це під Гніванню життям. І як безглуздо! Не на позиції навіть, а коли вже ми вийшли з бою, біля села його влучила в серце сліпа куля... Може, то була навіть не богунська заслужена куля, а — селянська, чи, як кажуть у Галичині, «хлопська» куля з-за рогу старої клуні... Адже ми так само ненависні своїм селянам, як і за Збручем усі ті панове коменданти, які вживають «евентуально» карних заходів проти хлопства, що зазіхає на панські маєтки!

Ми не могли знайти спільної мови з Завадськими й Волошиними, — саркастично усміхнувся оповідач, — але я певен тепер, що самі селяни з обох боків Збруча легко порозумі-

лися б між собою без нас. Їх усіх кличе скрізь
свята земля і єднає споконвічна ненависть до
панів.

Оповідач замовк. Мовчав у задумі і я, тоск-
но дожидаючи пізнього світанку.

1927—1959 рр.

ДЕ КОГУТ ПІЄ НА ТРИ ДЕРЖАВИ

Гей та зажурились стрільці червоні,
Як річку Збруч переходили...

З військової пісні

Кольорові вікна жмеринського вокзалу ллють
на перон м'яке, тендітне світло. З них випромі-
нюється припорошений залізничний затишок і
тхне заколисаним подорожнім спокоєм. Глянеш
на них — і хилить на сон. Над вокзалом, у тем-
ному хаосі ночі, спалахують короткі блискавки.
До вагона долітає іноді прощіджений кризь па-
ровозні гудки й перонний гамір кволий грім і
сквапно тане в накуреному, заспаному повітрі.
Цей грім тут, у вагоні, видається таким зне-
кровленим, таким миршавим, що аж дивно
його чути. Немов заторохкотіла над ухом ди-
тяча цяцька-калатало.

Пероном ходить, позіхаючи, залізничний мі-
ліціонер. Йому теж хочеться спати, і він ледве
проганяє дрімоту цигарками: погасив недокурок

об підшву чобота й знову чиркнув сірником, запалює нову цигарку. Тоскно світить циферблат здоровенного годинника біля дверей, ніяк не дотягне стрілок до другої години. Куняє вокзал. Йому тільки спровадити наш поїзд — і тоді до світанку на коліях усе затихне, засне.

Велика стрілка на циферблаті, нарешті, здригнула, затрималась на мить, а тоді одразу перескочила через одну хвилину. Рівно друга година. Немов спросонку, в глибині перону сполохано б'є на гвалт другий дзвінок. Рвучкий посвист кондуктора, і тихо, як за водою, пливе назад перон, освітлені вікна, блиснув семафор і згас. Жваво перебігають колеса на нову колію, торохкотять, підганяючи одне одного.

В сусідньому купе знову починається перервана суперечка. Іде гарячий словесний двобій між київським студентом-юристом і старим, худорлявим євреєм. У вагоні хто спить, хто куняє, хто, як і я оце, з цікавістю прислухається до дискусії, але, так чи так, усі мовчать, лиш ці два завзято сперечаються. Тут несподівано зіткнулось дві ідеології: радянська, яку репрезентує повний запалу й молодечої віри ентузіаста студент, і ледве замаскований сіонізм, що виріс на містечковому мрійництві, але вже ладен перейти у фанатизм. Разом із приватними крамницями й кустарними одноосібними майстернями теперішнього НЕПу, після суворих років воєнного комунізму, заворушились і заборонені досі ідеї власницьких класів, і в особі старого єврея маємо, безперечно, послідовника, а може, й прихованого апостола сіонізму, що мріє в Палестині, цій підмандатній тепер

провінції англійського імперіалізму, на руїнах храму Соломона й мурів біблійного царя Давида створити модерну єврейську державу. Тепер часто окремі ремісники й дрібні крамарі іноді цілими родинами виїжджають з містечок, що кілька років тому зазнали всіх страхіть погромів, — до Палестини. Може, й цей старий, але метушливий єврей, що так захопився дискусією, аж зняв з себе потертого замусоленого піджака і, лишившись у самій камзольці, жваво жестикулює і кривляється, теж незабаром попрямує до Одеси, щоб через який час зійти на пісок Тель-Авіва? Але зараз його становище незручне: якщо студент може одверто виступати з своїми переконаннями, то його опонент лиш натякає на своє кредо, та однаково — сіонізм з нього так і пре.

Студент поважно й упевнено, ніби читає передовицю з учорашньої газети, каже співучим баритоном до єврея:

— ...Так, це гидкі, мерзотні угодовці! Вони, ці сіоністи, тільки й здатні на те, щоб лизати імперіалістичні чоботи Бальфурові, а більше ні на що вони непридатні...

Євреєві не подобається цей образ. Він заметушився на лаві, пританцьовуючи кульшами, і виставив перед себе розчепірені пальці.

— Що значить — «імперіалістичні чоботи»? І чому ви думаєте, що Бальфур ходить у чоботях? А може, він якраз у ботинках ходить? І коли це, я б хотів знати, сіоністи лизали чоботи?

Єврей непорозуміло підвів угору вузькі плечі: — Пхе, чоботи! Хто в Англії тепер ходить у чоботях?

Студента на хвилину спантеличили «Бальфурові ботинки», він ніяк не сподівався, що вони так недоречно влізуть до суперечки; через них він збився і тепер сердито насупився.

— Я кажу не про якісь там ботинки або чоботи, а — про англійський імперіалізм, цей найбільш хижацький, підступний...

— Що значить — «хижацький»? Ми його використовуємо, — незворушно відбиває новий удар старий єврей і переможно оглядає цікавих, що, незважаючи на пізню пору, згрудились у проході між лавами. — Ми його використовуємо і більше нічого. Що таке «підступний»?

Студентові блиснули очі, він нервово потягнув куточком губів цигарку й підпер долонею підборіддя.

— А хто це «ми»? Значить, ви теж сіоніст?

Це ясно було з самого початку, але питання, що його руба поставив студент, саркастично посміхаючись у самісінькі очі опонентові, засмутило старого єврея. Він засмикався на лаві, одвернувся до вікна, наче хотів сховати про всякий випадок своє обличчя, відповів вихлясто й роздратовано:

— До чого тут «сіоніст»? Що таке — «сіоніст»? Кожний єврей може бути сіоністом, в чому річ?

— Далеко не кожний єврей — сіоніст! Це ви того... — авторитетно зауважує студент.

Сіоністові не подобалась ця тема: вона надто щільно підходила до його кредо, і через те він зманеврував:

— Ні, ви мені скажіть, будь ласка, — і чому це радянська влада дозволяє українцям любити Україну, грузинам — Грузію, а євреям — Палестину не можна? І чому це, як єврей, так йому не можна, а всім іншим можна?!

З горішньої поліції озався насмішкувато другий студент:

— Що ж там, у тій Палестині, — молочні ріки чи що?

— Палестина — це краще від золота, а не молоко! Єврей вийшов із Палестини і він повинен у Палестину повернутись. Поки він не матиме своєї держави, його ніхто не поважатиме. Так, так, — своєї держави!..

Студент на горішній поліції подався наперед і спустив долу лікті, мов готувався навкулачки:

— Ну, а Жаботинського ви знаєте?

— Жаботинський? — Сіоніст зневажливо скрипив губи: — Хто ж Жаботинського не знає! Він два роки сидів за євреїв на каторзі...

— А Петлюру? — настирливо підступає студент. Сіоніст наставив долоню до вуха й нахилився:

— Петлюра-а?.. Так що — Петлюра?

— Ну, а як ви ставитеся до того, що цей ваш Жаботинський склав був договора з Петлюрою? З тим Петлюрою, що вчинив найжахливіший проскурівський погром? Як оця спілка вам подобається?..

Старий єврей, що допіру, не запинаячись, цитував Спінозу, крутив Кантом і не лякався Маркса, цей бувалий у бувальцях чоловік, що прекрасно розумів своїх опонентів з першого ж слова, раптом прикинувся дурником:

— Що таке-є? Жаботинський вчинив проскурівський погром?!
— Та не Жаботинський, а Петлюра, але Жаботинський з Петлюрою...

— Так це по-вашому виходить, що Жаботинський з Петлюрою зробили проскурівський погром? Ви освічені люди, але, перепрошую — це просто брехня... Жаботинський робив погром! Ха-ха... Мені навіть смішно слухати...

Старий єврей махнув рукою і одвернувся: що там, мовляв, сперечатись, як отаке верзуть!

Дебати закінчила якась літня, опасиста жінка, що раптом з чорного кутка на нижній лаві подала свій голос у просторінь:

— Це все дурне, а от біда, що мануфактури мало, так важко її дістати...

З передранкового присмерку виринають підсліпуваті вогники станцій і зникають позаду.

Сербинівці, Комарівці, Деражня...

Глухі станційки на відстороні від великих залізничних артерій. Колись місця запеклих боїв, колись криваві етапи на історичному від громадянської війни шляху Сходу на Захід. Глушиною й пустою одгонить зрошена, порожня стерня. Хтось угноїв її колись своїм трупом, хтось розгубив на ній юнацькі роки... Колись... Уже зібрано хліб і звезено до клунь пишні копії. Тужить порожня стерня в світанковій імлі. Он у далекому селі займаються перші ранкові вогники у вікнах, а за стіною все ще скавулять жінка, скаржиться, що мало мануфактури...

Кам'янець. Спека, мов вийшов з поїзда в Севастополі. Візник лупить два карбованці довед-

ти з вокзалу до міста, але це з недосвідченого. Треба покласти спокійно валізку й закурити цигарку. За п'ять хвилин роз'їжджаються нечисленні пасажирські, порожні вокзал, і тепер кон'юнктура міняється. Кілька порожніх візників завзято сперечаються між собою, випереджають передо мною один одного, врешті найближчий везе мене за вісімдесят копійок.

— До кращого готелю. Який тут у вас кращий?

— Кращий? Можна в «Лондон» або «Київські номери»...

Але в «Лондоні» годі й думати спинитись. Брудні кам'яні східні крутяться кудись угору, де смердить якимись брудними випарами, карболкою й на стінах чатують блошиці. Справжня буцегарня, а не Лондон!

Я беру валізку й виходжу на вулицю шукати іншого готелю. Вони всі отут, за три кроки один від одного, на вузькій вуличці старого міста: «Лондон», «Венеція», «Одеса», «Київські номери»... Ще які? Певно, який-небудь «Версаль», «Париж», «Ренесанс».

Але, вибачте, — в чому річ? Дві брудні постаті заступили мені дорогу.

— Слухайте-но, слухайте, будь ласка! Ви маєте у «Венеції» все, що вам треба.

— Прошу вас сюди! Прошу! Ось «Одеса»! В «Одесі» вам усе, що ви собі хочете. Я вже не су ваші жечі...

Він справді живцем виринає мені з рук валізку. Я міцніше стискаю в руці держальце, але він смикає її щосили, немов це я схопив у нього річ, а він снішить на поїзд, що вже рушив. Він

таки, каналія, міцно вчепився в мою валізку, і його очі пристрасно гасають зіньками по моему обличчі, намагаючись удертись у саме моє нутро.

— В «Одесі» — все! Чого ж ви стоїте?! — вже не запрошує, а кричить він.

— Нащо вам «Одеса»? Ви ж бачили вже «Лондон», так навіщо вам «Одеса»? Я вибачаюсь — дозвольте, я допоможу... — І я чую, як мій сувій з подушкою і ковдрою рветься з моїх рук і сунеться кудись назад.

Моє становище серед цих галасливих «венеціанців» і «лондонців» посеред вулиці стає йолопським. На тротуарі спиняються перехожі, з балконів, де сушаться брудніючі, здоровенні перини, на нас дивляться зацікавлені єврейські дівчата. Я рішуче струснув своїми речами й ступив крок просто на «венеціанця».

— Ні «Венеція», ні «Одеса», ні ще що там! Я йду до «Київських номерів».

— Нащо ж вам «Київські», коли в «Одесі» ви маєте...

Мені довелося-таки штовхнути ліктем одного, щоб, кінець кінцем, вийти на тротуар. Власники готелів здивовано розступились передо мною й застигли. За хвилину вони печально повертались розчаровані до своїх «венецій».

Я підходжу до «Київських номерів». Маленький одноповерховий будинок випнувсь одним боком на вулицю, а другим вгрузає в якусь стайню... Завіски на вікнах поспішно розсуваються, й з сутінок вікна визирають чийсь зацікавлені очі, вбираючи моє лице. Коли я зникаю з їх виду, одчиняється потихеньку вікно, й очі

дивляться мені вслід. Це зрозуміло: я нова людина, що допіру приїхала до міста. В Кам'янці — це новина, це просто подія, а для власників готелів — навіть сенсація. Давно вже зірвано мости на Збручі, що ними їхали з кордону до Кам'янця балагули з крамом, одято Бессарабію, що лежить за вісімнадцять кілометрів відцїля по той бік Дністра, скасовано губернію, згорів навіть губернаторський дім, комерційні ріки пішли іншими річищами, увійшли в нові береги. Всохли економічні коріння, що жилили були місто, і місто блякне в зануді, місто нидіє, поринаючи в глушину провінції.

— Ну, це ви маєте, будьте ласка, найкращий номер, я вже — хай так і буде — уступлю вам його за півтора карбованці.

Мій покій — найкращий? Цікаво, що ж тоді являє собою найгірший?..

Біля мальованої під якісь фантастичні шпалери стіни спокійно стоїть круглий стіл, вкритий темною, засмальцьованою скатертиною. Нема сумніву, що мої попередники в цьому «найкращому» використовували її як носову хустинку, як серветку і як рушник. На столі порожня, суха, мов спеціально висушена, одкрита карафка. Туди всередину потрапила якась знудьгована муха й тоскно дзижчить. Коло карафки — склянка. На дні її — жовта, смердюча, невідома хімікам рідина. Невже хто-небудь пив будь-коли з цієї склянки? Невже в карафці могла все ж таки колись бути вода?..

Господар «Київських номерів» піймав мій скептичний, печальний погляд і намагається додати деякі корективи:

— Ну, скатертину можна, положим, перемі-
нити, а в графин я зараз налляю води.

— Ні, ні, заберіть його собі зовсім! І склян-
ку, чуєте — неодмінно склянку відділя!..

Господар здивований: я перший якийсь чу-
дило, що не хочу користуватися комфортом...
Він неохоче згрібає те все у волосаті воскові
руки й навшпиньках зникає.

Я далі оглядаю свою конуру, що її тільки
нужденна іронія міста, яке вмирає, могла на-
звати «найкращим покоєм», і моему оку нема де
спочити на її рябих стінах і брудних вогкува-
тих кутках. Цей готель, що в ньому я маю оце
кілька днів жити, далєбі, скидається більше на
якесь непевне кишло, ніж на, бодай і тимчасове,
житло. Оце так «номер»!

Господар готелю знову заходить до покою:

— Може, вам турецького тютюну треба або
паризьких парфумів?

Він пильно, вивчаючи, вдивляється в мене і,
видимо, ніяк не може збагнути — що я за один
і чого мені треба. Контрабанди? Якої саме? Не-
легально перемаїнути через кордон? Куди са-
ме — до Румунії чи до Польщі? Чи, може, я —
фінагент, ревізор або таємна особа, що сама ви-
нює контрабандистів і нелегальних порушни-
ків кордону?.. Та що я можу сказати йому?
Мені нічого зараз не треба. А коли й треба, то
хіба що тільки — щоб на Збручі й Дністрі не
було кордонів, щоб там не стояли польські й
румунські вартові, не було за ними поміщи-
цьких маєтків... Та хіба це зрозуміє господар
«Київських номерів» з вологими, недовірливими
очима, запалими грудьми й довгими чіпкими

пальцями? Він, видимо, більше звик до прак-
тичної, хоч і небезпечної, ділової розмови, коли
тут же, без зайвих слів, складають неписані
угоди й платять готівкою великі гроші. Я для
нього — досить непевна, загадкова особа, перед
якою краще матися на обачності. Він навшпинь-
ках нерішуче йде геть, не зважившись на цей
раз запропонувати мені продажну жінку, хоч,
безперечно, і цей товар у нього напихваті.
І справді — за кілька хвилин, як він пішов, я
чую через тонку стінку свого «номера» таку
характерну розмову:

— Я ж вам три рублі даю!

— Ви дуже помиляєтесь, щоб я за трояка та
на цілу ніч. П'ять, а менше ніяк не буде! Інша
б цілого «черв'яка» вимотувала, а я тільки —
п'ять. Як собі хоче...

Такий теперішній Кам'янець, глухий закуток
на кордоні трьох різних держав, на розпутті
НЕПу, на випадковій станції мого мандровано-
го життя.

У мене таке почуття, ніби я заскочив раптом
на самісінький краєчок прірви...

В деревне жить привольно —
Сбирать цветы довольно,
Из бабочки играть ся
И весело смеяться...

?!

Що за пісня? Що за чудні слова? Який на-
віжений поет міг скласти отаку нісенітницю?
Важко зійти з дива, бо ця малеча, що ходить
колом і співає, вистукуючи ніжками такт: «при-
воль-но», «доволь-но», «играть-ся», не сама тут,

у скверику. Біля гомінкого дитячого кола — квочкою біля курчат — ходить-походжає дошкільниця-вихователька. Це, безперечно, дитячий садок.

Дитяче коло спинилось. Здається, вони мають зараз грати у квача, чи як там він у них тепер зветься?

Стрижена дівчинка рахує посередині кола, тикаючи пальчиком кожного в груди:

Эныки-бэныки
Ели вареники,—
Эныки, бэныки —
Клоц!

«Клоц» буде квачем. Пам'ять повертає мені на мить мое далеке дитинство. Ці «эныки-бэныки» є не що інше, як перелицьоване і вдосконалене колишне:

Ане, дуне, рес,
Квінтер, вонтер, жес,
Ане, дуне, раба,
Квінтер, вонтер, жаба!

Просто за проваллям, що через нього пройшла смуга Турецького мосту, вивершив башти й стиснув руїну раменами-мурами старий замок. Це Кам'янецька, чи, як її помилково звать, Турецька, фортеця. Ордами пройшли віки повз її мур, і їхня холодна, похмура тінь застигла на барнавому камінні.

Дні безкінечною черідкою летять у минуле, і в моїй уяві воскресає давній-прадавній Кам'янець. Кам'янець — брама до Польщі, Кам'янець — міцна фортеця католицького світу, що

з мечем наготові виставила запанцировані груди під удари ісламу. Кам'янець — пильне око магната серед українських ланів, де громадить гайдамаків Шпак, де кожне село сперечається з іншими за право називатись батьківщиною Кармелюка. Грізний, неприступний колись Кам'янець, тепер окружене місто нашого прикордоння.

Фортеця, Підзамче, Карвасари і все старе місто на горі, оперезаній Смотричем, — справжній великий музей, що його чудом тут обминули нищівна хода цивілізації і колотнеча ворохобних літ. Іди його тихими, застиглими на порозі нової ери, вулицями і читай давнину. Вдивляйся в сіре каміння будівель і руїн — і ти побачиш її сліди; вслухайся у власні кроки на старовинних, стертих часом і людськими ногами, плитах — і ти почуєш, як відлунює історія. Спинись на хвилину коло косяку тринітаріїв, де на високому фронтоні Мадонна рве кайдани закутих бранців, глянь навколо — і перед тобою розгорнуться записані на пожовклому пергаменті давні дні і події.

Отож:

Року 1620-го яничари облягли замок. Грізна повинь незліченних лав затопила край неба. Брама замкнуто, і в баштах прикипіла до гармат обслуга. Гримне перший постріл — і Кам'янець боронитиметься. Не на життя, а на смерть. Кам'янець — брама до Польщі! Він увесь застиг на скелях, готовий до бою. Тоді під'їхав до мурів султан Осман. Він глянув угору на чорні амбразури башт, що височіли над урвищем, і спитав:

— Хто будував замок?

Хтось із почту йому смиренно відповів:

— Сам бог збудував його надзвичайною природою місця...

— То хай же бог і здобуває його! — сказав султан, і сурма заграла відступ...

Року 1672-го султан Магомет IV і український правобережний гетьман Петро Дорошенко обложили Кам'янець. 150 000 яничар, орди і козаків стали табором під мурами.

Коли важкі турецькі кам'яні ядра щербили мурі і чотири башти виричали чорні діри руїни, тоді вперше впав католицький Кам'янець.

Року 1672-го серпня 28-го кам'янецький біскуп та підкоморій вийшли за мурі вітати султана з перемогою. Султан в'їхав до міста через Руську браму, і перед ним розіслались подолані кам'янецькі вулиці, вкриті іконами з костьолів і зрошені ягнячою кров'ю. У місті забрано до гарему 300 найкращих жінок і в кафедральному костьолі обрізано на магометанство християнського хлопчика...

Року 1699-го за Карловицьким договором турецька застава вийшла з Кам'янця. Тоді на верхівці мінарета, що його спорудили турки поруч кафедрального костьолу, поляки поставили важку металеву Мадонну. Вона розтоптала металевий півмісяць і стоїть так і досі, розвівши руки, немов намагається заступити яничарам шлях.

Року 1793-го квітня 21-го польський комендант Золотницький передав ключі від Кам'янецької фортеці російському генералові Дерфельдену.

Не стало більше «брами до Польщі», і в Кам'янці — «пошла писать губерния»...

Я йду до замку вузьким Турецьким мостом. Ліворуч у долині ластівчиними гніздами притулились до скелі Карвасари. Це колишній караван-сарай, міська околиця, де спинялись із своїм крамом мандрівні купці різних народів. Ген-ген куди пішли тепер сучасні торговельні шляхи, і вже ніколи на Карвасарах не заревуть верблюди щойно прибулої валки, не залунає східна мова засмаглих, потомлених купців! І колишня річка Карвасарка — тепер ледве помітна калюжа.

Під Турецьким мостом день у день, з року в рік клекотить барма водоспаду. Мілкий, гнилуватий Смотрич оббіг навколо скель старого міста й під мостом обірвався у водяне провалля. Ніхто ще не сягав дна, де гримить і парує водоспад. Там, на дні його, вже третє століття, кажуть, лежать кістки «князя Сарматії», небо-раки Юрка Хмельниченка, малого сина великого гетьмана. Його, ніби, засудили колись турки на страту у Кам'янці за сварку з немирівським гендлярем. За турецьким звичаєм його задушено перше шнуром і тіло кинуто з мосту у вир водоспаду.

За низькою замковою брамою — нутро фортеці. Сторож веде до першої кутньої башти. Це Чорна башта.

— Ту є криниця 36 метрів завглибшки. Киньте-но каміння й пильнуйте, заки буде впав.

Я сторожко ступаю на ветхий дерев'яний по-міст. Під ногами пашисть вічною темрявою чорне провалля. Воно вабить до себе якоюсь страшною загадкою, і я поступаюсь трохи назад.

— Ось-до, прошу, камінець маєте, — простя-

гнув сторож руку. Я легенько кидаю камінця в чорну пащу. Напружена тиша.

— ...три, чотири, п'ять, шість... — Мертво плюснула десь у глибині вода й «потоїбічною» луною озвалася вгорі під гонтою. Жаско... Морок віків причаївся в башті й гнітить душу. Мерщій надвір, на світло, до сонця!

Узеньке подвір'я замка. Посередині — кучугури грузу й кістяки бовдурів. Це свіжі руїни, руїни революційні. Російська влада, перебравши від поляків Кам'янець, скоро замок втратив значення фортеці, обернула його на буцегарню. Десь у одній з цих башт сидів і Устим Кармелюк. Але часи минали, зуживались башти й мури, а в'язнів більшало. Мусили на подвір'ї збудувати нові заграбовані будівлі. Революція зруйнувала їх, але довго не могла розбити в'язничної традиції: влади, що змінювали одна одну, використовували замок під голгофу. Сторож міг би розповісти про багато страшних ночей у замкових печерах, що затаїли останній крик і короткий удар пострілу... Але сторож не розповідає, мовчить («Та хто ж його знає, що воно таке питається! Щоб потім, гляди, клопоту не було...»), а вогке каміння в підземних ходах не годне оповідати. Колись складуть нові легенди (а може, їх уже й склали?..) про судні ночі за мурами Турецького замка, а тимчасом печаттю минулого стоять мовчазні башти, вартують спокій історії. Їх дев'ять. Чорна, Ляницкорунська, або Лядська, Ружанка, Мала, Нова, Донна, Ласка, Колпак і Папська. Цехи, єпископи й навіть папа офірували гроші, щоб міцніше обсадити фортецю матки боскої й пана Єзуса.

Я дряпаюсь на мур визубнями руїни і йду горою. Груз і порох сиплеться під ногами, падає додолу. Чорні відтулини бічних ходів виступають назустріч і поринають кудись у глибину муру. Ось — Мала башта, тут був колись підйомний міст до Нового замка, що його земляні вали виставили споришеві спини свої під сонце.

Я знову дряпаюсь через вибоїну в мурі й ступаю через низенькі кам'яні двері. Це передостання — Колпак. Вузісінький хід у мурі башти кам'яними східцями біжить угору. Діри стрільниць, вікно. З вікна видно дальні лани й довжецькі хати — околиці теперішнього Кам'янця. Східці звертають ліворуч. З усіх боків — написи. Відвідувачі всіх режимів, хто як міг, — крейдою, олівцем, гострим каменем, — залишили по собі спомин. Останній шліфований камінь сходів і — середина башти. Під гонтяним дахом сполохано лопотять крилами голуби й вилітають через бійниці. Збоку — руїни каміна. Тут грілось панство під час облоги, пило волоські вина, пишалось своїм заповзяттям. Крізь діри даху всередину вдирається серпневе сонце, посміхається іронічно з праху. Тихо в башті.

— Йй-бо, їдьте на кордон! До Жванця. Там побачите на тому боці Дністра румунського болвана в синьому, та й польський кордон — тут же, за версту. Тільки перепустку візьміть у ДПУ.

Це мені радить місцевий учитель, і я не бачу ніякої рації не погодитись із ним. Справді — чому мені не поїхати на кордон? Другого дня

вранці перепустка ДПУ у мене в кишені, а в руці — мій сірий дощовик, що бачив уже пороги, руїни Січі, Крим і Чорне море. Ще купити на дорогу яблук і можна рушати. А втім, треба ще торгуватися із балагулою до Жванця. Ці кляті мені балагули! З ними треба також торгуватися, як і з візниками, як і з власниками готелів, а торгуватись, — це моя ахіллесова п'ята. Мені здається, що, далєбі, легше, мабуть, украсти, аніж виторгувати в них справжню ціну. Але я добрав найпростішого способу до них — «непротивлення злу». Тільки-но балагула заговорить мені ціну, що її страшно навіть чути, як я мовчки обертаюсь і йду собі геть. Це впливає на них прекрасно. Вони спочатку не ймуть мені віри, що я таки справді пішов, але, коли я зникаю за ріжком завулку, вони сикають, свистять, гукують мене; коли ж не допомагає й це, вони, переганяючи один одного, біжать за мною, і їхні ціни катастрофічно падають. Це занадто примітивна й таки марудна «економічна політика», але нічого не поробиш. Одне слово, мене вони везуть туди й назад за п'ять карбованців, але, якщо трапиться котрогось іще пасажирів там десь дорогою взяти, я не буду перечити. Згода. Натурально — мене везтиме не цей чоловік в порепаному кашкеті з таким хрипким голосом, що придатний тепер хіба що тільки гукати на коні, але не вимовляти звичайні слова, ні, — він тільки посередник, організатор, так би мовити; але хай я трохи зачекаю — він зараз же накаже запрягати мені коні. Я можу вже й сісти в фаєтон. Він зник під шопою. Біля фаєтона стоїть старий ридван з повибиваними шиб-

ками. Цим ридваном колись їздив, мабуть, архієрей. Кому охота тепер у ньому сидіти? Ридван порожній, тільки з передка, крехтячи, злазить старосвітська, містечкова борода. Сама борода досить-таки брудна: серед її посріблених роками й дорожньою курявою волосинок теліпається де-не-де соломинка, рештки борщу, і я не міг би ручитися, що в ній усе гаразд щодо бліх і вошей, але вона така поважна, така показна, що привертає до себе всю увагу й поза нею не видати людини. Просто ніби — метрична виписка. Бороду кілька разів помацала, перебираючи волосинки, довга кощава рука, відтак борода нахилилась до мене:

— Ви до гриниці?

— Так. На кордон.

Борода трохи поміркувала, прикидаючи мене оком.

— Ви бачите мою карету?

— Бачу.

— У вас пропуск епеу е-е-е?

— Є.

— Ну, ето, положим, не важно... Слухайте — знаєте що-о?

— Що?

— Я вас за сім рублів у кареті приставлю, куди ви хочете.

Борода вдивляється пильно в мене, вона, видимо, не може гаразд зорієнтуватись: чи мені — контрабанди, чи нелегально — на той бік.

— Там є річка Збруч. Так за тою річкою є корчма. То то вже буде Польща... Я двадцять літ їжджу до кордону, а в тій корчмі я гей-гей скільки разів бував... Так за сім рублів ви бу-

дете в корчмі. Там — фільдеперсові панчохи, пудра «Коті» і — чи я знаю, що ви хочете...

Але мене не вабить ця перспектива, і борода флегматично сунє назад куняти на передку свого ридвана.

Коло фаетона вовтузяться вже, запрягаючи задрипані коні, два парубчаки. Це мої балагули. Я десь їх бачив у оповіданнях Шолом-Алейхема; прикордоння поклато на них своє тавро: їхні руки вміють не тільки барбатись із запрягом, але й ховати контрабанду. Одному з них, дебелишому, розбито верхню губу, й на щогі ледве гоїться свіжа рана. Він каже, що це вчора впав з фаетона, але я дуже сумніваюся в цьому: тут, безперечно, попрацювала чиясь ворожа рука.

— Вйо! Гаття!

Парубчаки скочили на передок, і колеса торхкотять вузькими вуличками старого міста. Погорблені кам'яні фігури святих біля костьолів, базар з стародавньою ратушею, Турецький міст, вали замка, і — ми звертаємо на широкий шлях полем. Вітер зривається з стерні, тіпає коням гриви й мчить угору розганяти похмурі хмаринки. Назустріч нам поспішають на базар до Кам'янця жванецькі балагули. Вони везуть у фаетоні по десять душ водночас, і фаетон, як стара набита до краю торба, ось-ось, здається, трісне, розсиплеться на шляху грудками.

На роздоріжжі — фігури. Через кожний кілометр — розп'ятий бог. На високому хресті маленький скарлочений тулуб Христа, нижче — катівське приладдя — обценьки, молоток, драбинка, спис, а вгорі на хресті — звичайний бляшаний заржавілий півень.

Балагули жваво стьобають по ребрах коні. Дебеліший, з побитим лицем, через кожні десять хвилин обертається до мене й просить цигарку, другий, рудий, розповідає мені про давні часи. Йому нема ще, певно, й вісімнадцяти, але він, не вагаючись, віддає перевагу старому, коли балагули їздили валками з Кам'янця до самого Хотина, коли вони бували в Австрії, коли коні були кращі.

— Тепер на цілий Кам'янець не буде ні одного такого балагули, як ті!

Я дивлюся на сірі уболочені спини парубчаків. Вони одноманітно рухаються, щоб звести батога, вдарити по конях, сіпнути віжками й знову звести батога. Яка нудьга бути вічно балагулою! Кам'янець — Жванець, Жванець — Кам'янець, Кам'янець — Дунаєвці і знову — Кам'янець. Тільки: — Віста-вйо-о! Гаття!...

Праворуч з яру висувається село. Гаврилівці. Передостаннє село до кордону. Воно одсувається поволі назад, і тане радянська земля, бо отам за пагорбком уже й Жванець. Балагули жвавішають, вони встають на передку й зазирають за пагорок. Ось-ось, як у Шолом-Алейхема, вони обернуться до мене і прошепотять: — Ша! Ми вже на кордоні...

Вдалині, в межигір'ї, блиснуло на мить скляне плесо Дністра. Кордон!

— Ви вже маєте границю, — як добре сторожане, подають мені цю звістку балагули й щодуху женуть коні. Шлях перебігає горби й вдирається в Жванець.

Жванець. Колись останній фортифікований пункт Польщі, що за ним починалась земля

волоського господаря, турки, орда, тепер — останній кілометр УРСР. Спочатку — типове українське село: на току молотять ціпами хліб, крізь тини визирають вічно цікаві соняшники, дорогою перебігає злякана зозуляста курка... Далі — містечко. Дві сільради — українська і єврейська, комсомол, райвиконком, споживче товариство.

Важко уявити собі: тут — комсомол, сельбудинок, райпартком, а отам, на тому березі, що його видно, як з київської пристані — Труханівку, вже — сигуранца, Румунія...

— Тррр-рр! Ми вже приїхали.

Балагули метушливо стрибають з передка (чого вони завжди метушаться?), розпрягають коні.

Комендатура кордонної охорони. Я йду за свідчити перепустку й просити дати мені червоноармійця показати кордон. Маленький кабінет коменданта. На столі апарат польового телефону, на стінах — карта кордону і портрет Леніна. З узенького вікна добре видно румунський берег. Я запитую коменданта про кордонне життя. Чорний, засмаглий, він незграбно одсуває на потилицю кашкета й бере олівця. Що сказати про кордон? Він працює тут з самого початку, відколи кордон заступив фронти. Йдуть за днями дні, але що в них цікавого? Бувають втікачі, бувають шпигуни, часом проскочить кілька озброєних пачкарів, але хіба ж то цікаве? Та воно ж буває мало не щодня...

Комендант, далєбі, не розуміє моєї цікавості.

— Сказати, так пошти нічого нема в нас інтересного. Глушина — розуміє, ніякого куль-

турного життя і вообщє... Тепер, правда, легше тут служити, а ось у 21-му році — еге-е!.. З-за кордону банди, з тилу по селах — банди, а тут роззуті, в самих онучах на пост ходимо і їсти нема чого. Прийдеш до дядька: «Дай пошамать», а він, розуміє, — поставить на стіл миску, покладе ложку, а потім у миску — квітання продналога: «Їж, це твоє!».

Комендант закурює цигарку, посміхається.

— Да, було, можна сказати. Тепер не так...

Позад мене раптом грюкають несамовито двері, й до кабінету вдирається навіжений дитячий крик:

— Пусти, пусти, дяденька! Я поеду в Вязьму. Пусти-и-и!.. — В кімнату вскакує однонога замурзана дівчинка і, як підстрелений кулик, кружляє коло письмового столу.

До кабінету поспішно входять два канцеляристи й вартіві. Усатий діловод несе маленьку милицію, хоче подати її дівчинці.

— Ходім, Марусю, на двір. На тобі костура...

— Не хочу во двор!

Маруся вже долізла до коменданта й терзає землистими пальцями його синє галіфе:

— Пусти, дяденька! Я вяземская, в Вязьму поеду.

Комендант зніяковів. Він підвівся з стільця, але дівчинка вчепилась у чобота. Комендант зовсім розгубився; він — як парубок, що йому несподівано хтось жартома доручив бавити вередливе немовля, а він не годен дати собі з ним раду.

— Марусю, а яблука хочеш? Ходім на двір — яблучко дам, — намагається вгамувати її діло-

вод, але кляте дівча зашилось у кутку під столом і лементує:

— Пусти, дядя, я не хочу в детдом!

Кімнату наповнюють військові, але їхні строї з синьо-зеленими кашкетами прикордонників зовсім не пасують до їхніх спантелених безпорадних облич. Справді, — що робити з Марусею? Вона кричить і далі, немов її тут люто б'ють, і жодна принада її не спокушає. Вона знає тільки одне:

— Пусти-и!..

Діловод добирає останнього способу:

— Марусю, га, Марусю. Ходім на двір з Каштанчиком гратися. — Взяло! Дівчинка метко вилазить з-під столу й хапає поспішно милицю.

— А где Каштанчик?

Милиця стука вже підлогою, але Маруся помітила мій цивільний одяг і завертає до мене:

— Дай копеечку, дядя. Дд-а-а-а-й! — настирливий, нахабний голосок: — Ну, дд-а-ай! Што тебе, разве жалко копеечки!..

Діловод нагадує їй знову про Каштанчика, і Маруся вже забула про мене й «копеечку» — шкутильгає на двір.

Кабінет коменданта порожніє. Комендант зітхнув, як збувся халепи, знову сідає до столу.

— Вчора піймали її на кордоні, переходила з Польщі Збруч.

— Переходила Збруч?

— Да. Це поляки дуже часто роблять. Вони знають, що в нас малолетніх не розстрілюють, і через те таких пацанов і посилають.

— Невже ви думаєте, що вона шпигунка? — широко здивувався я.

Комендант посміхнувся.

— Вона весь СССР і всю Польщу знає. Ви тільки побалакайте з нею.

— Що ж ви з нею робитимете?

— Та треба ще подождать малость: може, «капать» начне, а то до Кам'янця відправимо. Із таких пацанов самий хитрий елемент буває; це вона, я говорю вам, тільки так, вроді як би дурочку ізоображає, а в дійсності, так вона — го-го!..

До кабінету прийшов з вартівні вільний червоноармієць. Я можу вже йти на кордон. Комендант попереджає польовим телефоном застави, і ми виходимо.

В садку під дикою грушею бавиться Маруся з Каштанчиком. Каштанчик федає задньою ногою й удавано кусає Марусю за руку. Збоку на лаві сидить переможцем усатий діловод, милується з наслідків своїх усовіщань.

Ми сходимо до самого берега Дністра. Кучугурами битой цегли й мулу стирчить з води зруйнований міст. На тому боці до урвища збігає село Атаки. Стріхи, садки, коло берега лінки обертають колеса водяні млини, плюскається на міліні дитвора... Дитвора сміється й радо кричить. По-якому вони кричать? Вітер односить за течією їхні крики й не добрати слів. Та ні — вони, без сумніву, кричать по-українськи! І ті Атаки — то справжнє українське село. Перепливти б човном на той бік, — та ж сама Україна з сопливою, замураною малечею, поважними дядьками й сірком під клунею. І це — кордон!.. Який же це кордон? А де ж смугасті шлагбауми, де вартівні, де кор-

донні стовпи? Нема нічого ні з нашого, ні з того боку. Сонце однаково пече і тут, і там, ворони перелітають з правого берега Дністра на лівий і знову назад. Чиї це ворони — румунські чи радянські? З румунської сторони суне спроквола небесним «танком» синювата хмара.

Ось вона підступила до берега, пливе Дністром і — вже на нашому боці. Допіру ще вона була румунською, а тепер наша, радянська хмара.

Позад нас розтинається нагло постріл. Другий. Третій.

— Це румуни викликають наших, звичка в них така, — заспокоює мій запитливий погляд червоноармієць.

— Зараз з поста вийдуть наші, і тоді вони підпливуть човном. Діла, значить, є сьогодні якісь...

Дністер одкинув назад нейтральний острів, що посередині, і ширшає. Під лісовим румунським берегом мчить на схід його бистрина. Я вдивляюсь на румунську сторону, але — хоч би тобі один поганенький румун у синьому однострої. Жодного. Тільки пастушки пасуть на узбіччі череду та до млина торохкотить селянський віз.

На горбах коло нашого берега виглядають хати. Це останнє радянське село. Ісаківці. Тут стик трьох кордонів. Радянського, румунського й польського. Це тут, як кажуть селяни, — когут піє на три держави.

Просто, не попереджаючи мандрівника ні хашами очеретів, ні понадбережними вербами,

з яру вискочив Збруч і отак, як стій, упав у Дністер.

Збруч. Узенька, мілка річка Збруч...

Грохит понад Збручем
Ген-ген грохотить...

Це з колишньої дореволюційної пісні... Тихо тепер на Збручі. Вісім-десять кроків по коліна водою — і польський берег Збруча. Уярмлена Галичина. Колишній український П'ємонт! Тепер приборкані, загнuzдані креси...

Нечутно біжить до Дністра Збруч, похапцем лине між двох кордонів його нікудишня квола бистрина — тягне його чисту прозору воду в широкий Дністер... Як тихо на Збручі! Ганебно тихо... Не тиші — громів би на Збруч! Не прозорої мізерної бистрини, а потужних би каламутних хвиль на прокляту ріку!

Але тихо на Збручі.

На тому боці — червоний стовп з білим орлом, — то Польща, на цьому — сірий, незграбний чурак з бляшаним гербом і літери УРСР, — це Радянська Україна. Як тихо, надивовижу тихо, на Збручі...

— Ходімо вгору, он там зірвані мости. Може, й вартового їхнього де побачимо.

Що таке? Ах, це червоноармієць, що супроводить мене. Добре, добре, ходім нагору. Де ж вартовий?

— Вони, правда, не дуже охочі на сонці пектись, більше холодок полюбляють. Ну, а може, котрий там...

Ми видряпались нагору. В долині побіг на

північ Збруч краяти далі українську землю. Ех, Збруч, Збруч!..

Обірвались у минуле два шляхи — шосе й вузькоколія, тільки бики самотньо звелись кам'яними шпильми над Збручем. Біжить шосе галицькою землею, мчить селом, поринає за обрій. Туди — де Станіславів, Рогатин, Львів, Дрогобич...

Сядьмо тут спочити. За шосе — одразу городи. Капуста, огірки, кукурудза. Біля огірків порається якась бабуса. Видати її чорну запаску і, як живий, рухається вишиваний рукав. Далі за кукурудзою — молодиця чи дівчина. Галичанки.

— Ади, Ольго! Ондо...

І здалеку обзивається:

— А-я. То ще виділа десь учера...

Шматки слів, галицьких слів, наївний привіт з-за Збруча. Зібрати б їх до купи, скласти речення, але вітер розкидає їх над водою, і слова тонуть у Збручі.

Поруч мене сидить флегматичний червоноармієць і байдуже колує каменем землю. Знічев'я він подивився на польський бік і стрепнувся.

— Он-он! Автомобіль.

Шляхом просто на нас мчить справді автомобіль. Він так швидко летить, що, здається, ладен перескочити з розгону Збруч. Але ось він затамував біг, форкнув наостаннє і там, де починався колись міст, спинився і боязко позадував від прірви. З автомобіля вийшли дві панни. Чорна шовкова сукня гарно облягає в передньої торс, біле випещене обличчя її дивиться

напружено на схід. Панни зійшли до самого берега. Вони так близько, що мені здається — я чую, як шарудить у другої панни її дорожній плащ. Хто вони? Спитати б їх, але говорити через кордон рішуче заборонено.

— З буржуїв їхніх, офіцерські — видати, — компетентно зауважує червоноармієць, але це не розв'язує мого питання. Панни пройшли трохи берегом і спинились насупроти нас. Вони зацікавлено дивляться на мене й перешіптуються. Навіщо їм шепотіти, адже однаково я не маю права відповісти на їхні зауваження жодним словом: кордон!..

Проте, нема сумніву, для них — я найзапекліший більшовик, якась урядова офіційна особа з Харкова чи Москви, і панни сторожко і серйозно вивчають мою зовнішність.

— Ходім на пост абощо? — набридла червоноармійцеві ця пантоміма. На посту — будинок колишньої митниці. Тут нас перше зустрічають гавканням кудлаті бровки та шарики, а потім я обдивляюсь казарму. Охайність і лад між двома шерегами ліжок, чистота в їдальні, в лєнінському кутку, де із стін споглядають кордон Ленін, Дзержинський. Все це вражає мене невійськового. Справді — як у них чисто, просто, педагогічно чисто!

Мені показують спостережний пункт. Відділя добре видно румунський берег і недалеко галицьке село.

— Це село Окопи. Он видно церкву, а коло неї великий дім, це поміщик там живе; йому й земля належить та, що направо за селом... — пояснює мені червоноармієць.

Поміщицький дім, земля, що належить поміщикам... — як дивно чути це. Немов із старої казки про замки, лицарів і домовиків. Тут — портрети Леніна і Дзержинського, а там — поміщик і церква. Не вкладається це в уяві.

Я вдивляюсь у недалекі стріхи Окопів. Колись — за турецької окупації Поділля — в Окопах отаборились поляки, щоб звідси насакувати на торговельні валки й дрібні турецькі загони. Там, за Дністром, — Хотин, Волоська земля, турецька зверхність. Гей-гей куди подалась за Дністер, за Дунай, за Балкани Туреччина. Тепер тут когут піє на три держави — на Румунію, Польщу й УРСР... Дарма! Одійшла до Босфору, до Царгорода Туреччина, одійдуть колись до своїх етнографічних меж Польща й Румунія. Одійдуть! А тимчасом — тихо на Збручі. Як занадто тихо на Збручі!..

Я з червоноармійцем зійшов до стику. Вбігає в Дністер Збруч, тане в Дністрі. На стику з того боку — роблять лампач. Два селянські парубки в довгих галицьких сорочках вталовують ногами болото. Скуйовджені чуби позвисали їм на чола, й піт струменить обличчям. Здається, без усякої мети, без жодної охоти вони бездушно тупають на одному місці, і нема краю їх сізифовій роботі. Біля ями стоїть без піджака, в підтяжках, поляк-наглядач, підкидає парубкам лопатою різану соломку. Чим не символіка? Чи довго ще вталовуватимуть болото на одному місці парубки в довгих, мов гамувальних, галицьких сорочках?.. Тихо на Збручі.

— Скупайтесь абощо, — пропонує мені черво-

ноармієць: — До середини річка наша, а там далі — польська, не йдіть туди!..

Я швидко роздягнувся і — в воду. Чотири кроки по коліна в воді — це ще «наш» Збруч. Про мене! Мий мене, Збруче, проклята ріка! Я лягаю на дно, і свіжа течія пестить мені плечі, груди, стегна. Яка холодна, приємна вода! Ти, Збруче, бачу, — не скоро ще всохнеш... Ступити б ще п'ять кроків праворуч, але однаково — і коло польського берега ти, Збруче, такий же німий, мілкий і сумирний.

Хвиля би тобі, Збруче! Глибини! Бескидів!.. Я одягаюся. На тому боді все ще вталовують болото парубки і порається з лопатою поляк-наглядач.

— Прощай, Збруче!

За півкілометра до комендатури до нас долітає знайомий уже крик: — Пусти-и-и! Дяденька, пусти-и-и!

То кричить Маруся. Її замкнуто до кімнати, й вона протестує.

— Я в Вязьму поеду! Пусти-и-и!

Червоноармієць насупився.

— Спати, клята, не дає. Кожний день отак: тільки світати почне, вона зараз же тобі підніме гвалт. Суду на неї нема! А команда ось уже третій день через неї не висипається!..

Надвечір, стомлений не стільки ходінням і серпневою спекою, скільки безліччю різноманітних вражень, від яких, здається, аж розпирє мозок і тисне черепну коробку, я повертаюсь до своїх балагул. Вони розпрягли коні, пустивши їх підживитись споришем на широкому дворі жванецької «ресторації», а самі в

найнезручніших позах лежать у своєму шарабані з роззявленими ротами й міцно хропуть. І ні осоння, ні плач чиєїсь дитини, ні спів півня на тину — не заважають їм спати.

Стара, злиняла вівіска, що кособочиться над дверима, повідомляє, що ця харчівня зветься «ресторацією» і належить чи то Гуревичу, чи Давидовичу. Ця заниділа, як і все в прикордонні, вівіска, хоч і не викликає особливого апетиту, все ж нагадує мені, що, після сніданку в Кам'янці, я ще нічого не їв, отже, поки балагули напуватимуть та запрягатимуть коні, я можу під'їсти.

В порожнісінькій просторій кімнаті самотньо куняє за прилавком власник «ресторації». Поява моєї постаті в пристойному костюмі з білим комірцем, галстуком і капелюхом потрясає його миршаву істоту, ніби це не я, а ангел з неба завітав до цього збанкротованого комерційного закладу провістити виторг, а може, й добрий гешефт. Сонливості й нудьги — як не було. Він метушливо вискакує з-за прилавка й крутиться коло мене, не знаючи, за який порожній стіл мене посадити. Коли я важко сідаю на запобігливо підставлену табуретку, господар починає запевняти мене, що в нього я матиму все, що мені забажається, лиш треба трошечки почекати й, головне, нікуди звідси не йти. Він натхненню перелічує мені свій невеликий асортимент з краківської ковбаси, фаршированої щуки, молдавської бринзи, пропонує приготувати котлети «де-воляй» з свіжою бараболею, а на солодке — справжню турецьку каву з варшавськими тістечками. Якого тільки старання й

догідливості не докладає він, щоб умовити мене спожити ці вироби зачучерілої жванецької кухні, яким нема тепер збуту, бо перетято кордонами шляхи до Хотина й Окопів, бо навколо повисла густа тиша прикордонного тупаку! Видимо, тільки ласка Іегови та незвичайний випадок можуть занести сюди такого відвідувача, як я, що погоджується і на яечню-«глазунью», і на бринзу до пива, і навіть на дуже сумнівні щодо свіжості м'яса фантастичні жванецькі «де-воляй»... Господар урочисто дає голосне розпорядження до внутрішніх апартаментів, завішених старою пошарпаною порт'єрою, і там одразу приходить у рух його огрядна, пишна дружина і ще хтось на побігеньках. Поки смажаться «де-воляй» і готується «справжня» турецька кава, я охоче сьорбаю холодне пиво і оглядаю приміщення. Коло прилавка застиг на поготові господар, спрагло чекаючи нагоди задовольнити мое найменше бажання.

Я мимоволі звертаю увагу, що стіни цього приватницького закладу, якому лишилось, як і НЕПові, що породив його, три чисниці до смерті, обліплені плакатами й аншлагами, скерованими проти приватного капіталу. Що це — марна потуга абичим прикрасити голі стіни чи наївна спроба класово вберегти себе, накинувши на своє грішне дрібнобуржуазне тіло чужі, ворожі шати? З цікавістю вчитуюсь у зміст плакатів. Ось один із них:

«Незаможні селяни! Несіть курей та яйця до Кооптаха! Геть приватного посередника!»

Е, це треба занотувати! Я дістаю з кишені блокнот і спокійно записую. Та тільки-но в

моїх руках мелькнув олівець і папір, як господар враз збентежився. Він вибіг на середину кімнати, звірив напрям погляду моїх очей і сам почав тривожно перечитувати плакати, немов там випнулась десь прихована контрабанда чи якась суворо заборонена контрреволюція, що могли провалити його комерцію. Не знайшовши там нічого підозрілого, він заклопотано побіг за порт'єру. За хвилину він вискакує відтіля з своєю огрядною дружиною, і тепер вони вдвох уважно читають плакати, тихенько перешіптуються по-єврейськи і крадькома зиркають на мене. Папір і олівець, видимо, обертають мене в їхній уяві з доброго ангела на ангела смерті. Я недбало записую ще щось у блокнот. Це вже зовсім хвилює господарів. Вони зникають за порт'єрою, і, замість них, вискакує кучерява, чорноока дівчинка - підліток. Вона, мабуть, школярка, і її послано сюди як експерта перевірити політичну якість плакатів, що загадково привернули до себе увагу невідомого приїжджого чоловіка. Дівчинка цікаво розглядає мене великими здивованими очима, підходить до стінки з плакатами і пошепки читає їх зміст. Вона ще раз глянула на мене, подивилась на плакати, звинула худенькими плечима і вистрибом зникла за порт'єрою. Чути, як там відбувається притишена рада. Через кілька хвилин дівчинка перебігає через кімнату й щодуху мчить кудись вулицею. В кімнату входить вкрай збентежений господар і боязко дивиться здаля на мій блокнот. Від таких атрибутів, як блокнот і олівець, він певен, можна сподіватись тільки лиха й клопоту. Пишна господиня несе мені гарячі

«де-воляї», від яких гостро пахне підсмаженою цибулею, і руки їй помітно тремтять. У приміщенні заходить напружена, вичікувальна тиша. Тепер присутність моєї особи і таємничість записаного в блокноті явно гнітить господарів...

Та ось чути кроки кількох ніг на східцях ганку, і в приміщення поважно входять п'ять старих євреїв у ермолках і лапсердаках, а за ними вбігає і захекана школярка, донька господарів. Очевидно, її посилали по цих патріархальних старійшин, що виконують у тутешній єврейській громаді роль місцевого синедріону. Всі вони підійшли до прилавка і напівголосно заговорили з господарями. Нарешті з гурту відокремлюється найстаріший, у якого з-під ермолки звисають сиві завитки пейсів, і звільна виходить на середину. Спинившись, він діловито дивиться по черзі то на плакати, то на мене. Я без усякої вже потреби, а тільки для інтриги беру олівець і щось підкреслюю в блокноті. Старий помалу підходить до мене, шанобливо нахиляється і раптом голосно задає таке філософське питання, на яке не годні були б одразу відповісти всі мудреці світу:

— Ну, добре, а якби цього не було, — тоді що?

Здивований, я відповідаю:

— Нічого.

— Ну, а тепер же що буде?

— І тепер нічого не буде, — вже байдуже відповідаю я, але моя відповідь не задовольняє старого.

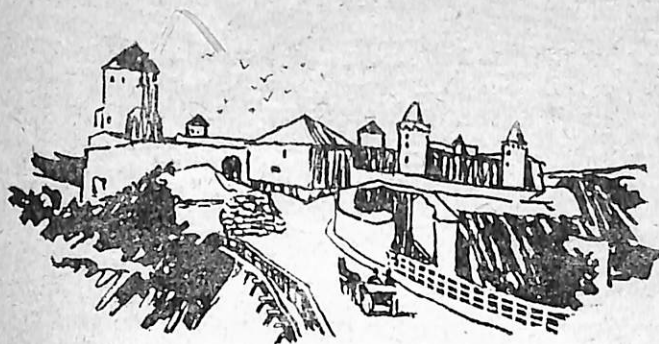
Старий швидко повертається від мене до свого гурту і щось авторитетно радить господареві.

Його колеги схвально кивають головами. Я догадуюсь, про що там мова мовиться, але мені вже починає набридати ця сцена, і я ховаю в кишеню блокнот. Це наганяє на господарів нову хвилю тривоги. Коли я кличу розрахуватись, господар ніяково мнеться і називає напрочуд малу суму за те все, що я встиг з'їсти. Безперечно, його мордує питання — дати чи не дати мені на всякий випадок хабара, і він не знає, на яку ступити. Я зауважую йому, що він, мабуть, помилився, і перелічую йому — 300 грамів бринзи, пляшку пива, ячню... Але господар, невесело й штучно усміхаючись, запевняє мене, що його рахунок — точний. Я кладу на стіл гроші, але господар не зважається простягти до них руку.

З труднощами я вмошуюсь у фаєтоні, куди мої балагули вже встигли напхати перекупок з кошиками й торбами, а на ганок вийшли спантеличені і все ще стурбовані господарі «ресторації», старійшини в лапсердаках і кучерява дівчинка-школярка.

За Дністром, на румунському березі, спроквола обертаються колеса водяного млина, а позаду, в серпанку вечірньої мли, лишилась Галичина, тепер уярмлені креси шляхетської Польщі, і десь там, за пагорками ліворуч, тихо тече Збруч, крає і далі стомлену землю мого народу.

1928 р.

НЕМА ЗБРУЧА

Щезнуть межі, що помежували
Чужі між собою.

Іван Франко

Поїзд Київ — Кам'янець-Подільський не розраховано, видимо, ні на тичби пасажирів, ні на особливі вигоди для них. І відходить він з Києва якось непомітно — не з гомінкого пасажирського вокзалу, а з приміського, коли давно вже встухла на ньому ранкова й вечірня метушня, і тягнеться він своїми старомодними, давньої конструкції вагонами не прямою дорогою через Вінницю та Жмеринку, а кривульками. Перед Вінницею він завертає раптом з Калинівки на північ, скине серед ночі кількох заспаних пасажирів у Хмельнику, поверне назад до Старо-Костянтинова, а відділя вже круто візьме курс на південь, щоб ранком опинитись на вузловій станції Гречани, де залізничні колії розбігаються на Волочиськ, Хмельницький і Кам'янець-Подільський. З Гречан колись починалася при-

кордонна смуга. Десь недалеко відділя, отам за ясножовтим паралелограмом рапсу, що виплунувся серед зелених пагорбів озимини, тихо тече до Дністра Збруч, маленька річка, що була кордоном різних держав на українській землі. Немовби в унісон тій тихій течії Збруча і поїзд помалу суне на південь, видираючись під Кам'янцем на кам'янисте узгір'я, цей геологічний відгук не так уже й далеких відділя Карпат. На путі тихі, сумирні станції з черепичними дахами й білою акацією, які оживають лиш двічі на день, щоб зустріти київський поїзд і прийняти його знову, коли він того ж дня буде вертатися з Кам'янця. На хвилину станційну тишу порушить стурбований голос учительки, що, як квочка з курчатами, клопочеться посадити в поїзд своїх школярів-екскурсантів, та он ще молодичка плескає з одчаю в долоні й слізко лає свого Петра, який вивантажив оце з вагона три важкі мішки, а сакву з рибою і забув на полиці. Та все це дарма—поїзд на станціях стоїть довго, і, поки десь глухо бевкне другий дзвінок, можна посадити ще десять екскурсій і знайти сто забутих саков. Спішити нема куди: за яку годину ми вже й у Кам'янці, а далі — залізничний тупак.

Давно вже втратив Кам'янець своє значення адміністративного, економічного та культурного центра Поділля. Невгамовна ріка життя пішла далеко поза ним, іншими річищами, до інших берегів, і Кам'янець застиг у мовчазній непорухності своїх старовинних костюлів, брам і башт. І все ж він лишився унікальним містом на Україні, містом-музеєм, українським Нюрнбергом, який варто подивитись.

Це одразу відчуваєш, скоро автобус, промчавши коло вокзалу через розлоге, нічим не прикметне поле, а далі спускаючись широкими, зеленими від садів та парків улицями «нового плану», нарешті не викотиться на міст над урвищем. Просто передо мною по той бік мосту — старе місто. Старий Кам'янець, що бачив і своїх литовських основоположників — братів Кориатовичів, і крилатих панцирних гусарів Речі Посполитої, і султана Магомета IV з яничарами та козаками Дорошенка... Над містом щойно пронеслась громовиця. Розірвані клапті каламутних хмар, як недобитки погромленого війська, тікають кудись на захід, туди, де край неба темна густосіра хмара ще відбивається блідими блискавками і кволо гуркотять останні залпи небесної артилерії. Скільки громовиць історії пронеслось над цим містом, зведеним на скелястому півострові, який оперезала звивиста річка Смотрич!..

Виходжу з автобуса і здивовано оглядаюсь довкола. Все це я вже бачив колись давно і разом із тим — ніби дивлюсь на нього вперше. І ту браму Стефана Баторія праворуч, від якої досі тхне мороком середньовіччя, і стрункий мінарет коло кафедрального костюлу, на верхівці якого чавунна Мадонна стала на магометанський півмісяць і піднесла руки, чи то заступаючи туркам шлях, чи радіючи, що турки більше ніколи не обложать Кам'янця.

Все воно таке ж, як і колись, і разом із тим якесь уже не таке. Подивись на мистецький скарб, прочитай художній твір кілька разів на своєму віку — і кожного разу будеш сприймати їх по-іншому. Перейдені життєві путі, нове знан-

ня і набутий досвід кожного разу будуть по-своєму корегувати твоє емоційне сприймання. Ну, хіба ці Карвасари на дні скелястого урвища понад Смотричем — такі, як ти їх знав? Глянь уважніше на цей колишній караван-сарай, де спиналися валки іноземних купців, де вільніше могла жити поза міськими мурами непольська людина, а згодом купилась біднота й усякий непевний люд, який мав свої підстави уникати очей начальства. Здається, ті ж самі хатки під гонтом, що притулились, як ластівчині гнізда до скелі, та ж сама стара Руська брама...

Іду колишньою Руською, а тепер Комсомольською вулицею і я не бачу вже колишніх Карвасар. Я не бачу кричущих злиднів, бруду, що безсоромно вилазили тут з хиж на вузівські вулички, я не зустрів ні одного обличчя, хоч трохи схожого на той соціальний прошарок, який колись охоронці ладу й покою затримували на вулиці, не питаючи марно документів. Між замшілим камінням тут і там милують очі квітники, і гостинно простягають гілля через низенькі кам'яні огорожі фруктові дерева затишних мікроросадків. Ось на березі Смотрича влаштовано навіть пляж, а трохи далі на тихому плесі річки віддзеркалюються у воді блакитні човни водної станції. Електричне ж світло на вулицях і в «ластівчиних гніздах» завжди темних колись Карвасар видається мені просто символічним!..

Якщо видертись крутими кам'яними східцями нагору й глянути здалека вниз, усе це — і нерухомо-скляна вода Смотрича, і хатки Карвасар, і заціліла башта над урвищем — скидається більше на величезний штучний макет, ніж на реальний фрагмент сучасного міста. Але якими ж

реально-сумними виглядають свіжі руїни старого Кам'янця! Як вражає зяюча порожнеча на цих зруйнованих війною кварталах, де будинки щільно тулились один до одного!..

Стоїть густо вкритий риштуванням, понівечений фашистською артилерією старовинний домініканський костіол, темне каміння якого, здається, увібрало подих століть. І аж не ймеш віри своїм очам, коли серед цієї пустки раптом бачиш зацілілу старовинну міську ратушу з годинником на вежі. В її льохах чинила колись свої страшні діла свята інквізиція, а на майдані перед нею ще в ХІХ віці шмагали різками всяких порушників кріпацького закону й таврували Усти-ма Кармелюка перед засланням на Сибір. Кожний крок, кожний камінь у цьому незвичайному місті — історія.

Кам'янець-Подільський — місто-музей, де кожний куток промовляє про недавнє й далеке минуле. Він не здивує нову людину ні велетенськими, світлими корпусами заводів, ні громадам багатопверхових будинків, ні рухом людних вулиць. Та було б хибно думати, що це — місто минулого і в минулому, місто, що застигло в не порушності віків. Воно таке ж молоде, як і вся сьогоднішня Радянська Україна. Цієї молодості надають йому не тільки нові будинки, що постають на місці руїн, чи недавно вивершена прекрасна будівля кінотеатру, або наново відтворений широкий міст, що з'єднує старе й нове місто. Молодість у людях.

На кожному кроці в Кам'янці бачиш, якщо не шкільну екскурсію, що приїхала сюди з ближніх чи дальніх місць, то студентську молодь. У Кам'янці багато технікумів, є й вищі школи, а

серед них сільськогосподарський інститут, де вчаться студенти і з Тернопільщини, і з Буковини. В аудиторіях цього інституту ще раз зникає та межа, що роз'єднувала колись державними кордонами батьків сьогоднішніх студентів. І коли дивишся на цю бадьюру, веселу студентську молодь, прислухаєшся до безжурної розмови, ще раз думаєш про те, що душа міста — не в архітектурних будівлях, не в історичних датах, а в тих людях, які живуть у ньому сьогодні. Та все ж я мимоволі з тривогою думаю: як же виглядає тепер гордість Кам'янця, його древня фортеця, після страшної воєнної бурі, що пронеслась над нашою землею в 1941—44 роках? Спуститись трохи вниз, перейти вузьким Турецьким мостом, і опинишся перед цим винятковим пам'ятником сивої давнини... Але повернімось до недавніх років, що несподівано продовжили бойову історію старої фортеці.

... Смертельно поранений фашистський звір тікав з України до свого барлогу на захід. Але він ще мався на силах, спинявся, відсапуючись, і розпускав для вдару пазури. Йому готувалося під Кам'янцем чергову пастку, і ось невеликий загін радянських танкістів прорвався до міста, щоб подати руку помочі його зтероризованій людині. Це був одчайдушно-сміливий стрибок, коли жменька червоних звитяжців вдерлася в самісіньке логово звіра. Довгожданими вістунами близького визволення вони радісно прогрімали гусінню своїх танків по бруківці старого міста, проскочили через древній Турецький міст і спинились під мурами Кам'янецької фортеці. Це було 26 березня 1944 року. І раптом звір підвівся, випростався і простяг пазурясті

лапи до жменьки хоробрих. З півночі від вокзалу, а далі — від міста, з півдня — від передмістя Підзамче, забрязкотіли фашистські танки «тигри», посунула піхота, вдарили гармати. Загін радянських танкістів був притиснутий кількома ворожими дивізіями до фортеці.

І ще раз через півторає літ після того, як польський комендант передав ключі фортеці російській владі, після того, як, втративши військове значення, фортеця обернулась на тюрму, а за радянської влади — на заповідник-музей, випало ветхим мурам знову стати оборонним пунктом.

Два десятки радянських танкістів стали її залогою, а старший лейтенант Іван Якович Стецюк — її комендантом.

У танкістів не було харчу, не було медикаментів, лишилось мало бойового припасу і нужденна обмаль — лиш на один танк — пального. Але в них була гаряча любов до Батьківщини, смертельна ненависть до ворога і незламна воля битись до скоу.

На єдиному рухливому танку молодший лейтенант Копейкін шість днів безнастанного бою обороняв браму фортеці й відтинок дороги коло неї. Здавалось, і небо змовилось з ворогом: після теплої безсніжної зими раптом повалив густий сніг, такий незвичайний тут у цю пору, а далі землю й повітря скував міцний мороз... Хижко свистів у амбразурах старих башт крижаний вітер, здригалися від вибухів снарядів древні фортечні мури, ось одним вибухом знесло половину Комендантської башти, до брами рвалися фашистські «тигри», а незвичайна своєю кількістю і завзяттям залога фортеці все ще борони-

лась. Напівзруйновані старі вали, мури й башти не могли, звісно, встояти проти сучасної артилерії, і це не вони зберегли тринадцять її оборонців, що залишились живі на день приходу 1 квітня Радянської Армії до Кам'янця. Їх зберегла вірність військовому обов'язку й самовідданий патріотизм радянських людей.

Глупої ночі через заміноване поле до фортеці продерся місцевий житель інженер-лісівник Г. П. Топольський і запропонував комендантові свої послуги, щоб погасити дошкульний вогонь недалеко розташованої фашистської батареї. Якось хвилину комендант вагався — адже прихід нікому не відомого цивільного чоловіка міг бути й ворожим підступом, за яким крилася нерозгадана пастка. Але Топольському повірили. І в густу, сковану морозом темряву, в безвість з ним пішли ефрейтор Щетинкін і вісімнадцятирічний вихованець полку Сашко, чиє прізвище не донесла до нас героїчна історія тих шести днів.

З цієї трійки, яка де плазом, де одному тільки Топольському відомими стежками продерлась з фортеці в тил ворога, ніхто не повернувся назад, але фашистська батарея замовкла назавжди...

Був ще критичний день, коли осатанілі «тигри» навально кинулись на самотній танк лейтенанта Копейкіна. Ще хвилинка — і з радянським танком, а далі з брамою до фортеці буде покінчено. Та в цю мить солдат Киргизов і сержант Сиркін кинулись, обвішані гранатами, під ворожі танки. В хаосі вогню, диму й каскадів металевих уламків зникли тіла двох героїв, але і цю атаку відбито...

Оглядаю охайний фортечний двір, на якому скрізь видно групи екскурсантів. Загоєно в мурах і баштах недавні військові рани, все причепурено, впорядковано. Вдивляюсь у знайомі обриси башт, і вони теж видаються мені іншими. Ось на середній башті маленька табличка: «В башне Колпак с 26/III по 1/IV 1944 года нес оборону пулеметчик гвардии рядовой Моргунов». Жменька хоробрих воїнів протягом шести днів вписала в довгу історію фортеці такі сторінки, перед якими зблякло її бурхливе минуле і знякло відсунулось у далечинь віків... Лиш постать Устима Кармелюка, безстрашного ватажка селянських повстань на Поділлі в першій половині XIX віку, цього «останнього гайдамаки», перед іменем якого тремтіли пани, ясно проступає сьогодні з далекої минувшини. Екскурсивод музею Тамара Андріївна Сись, добрий знавець і ентузіаст своєї справи, образно розповідає екскурсантам про боротьбу Кармелюка з ненависним панством, показує в музеї малюнки Пустовойтенка «Пісня про Кармелюка» і Амаюшина «Кармелюк закликає селян в'язати панів», спиняє мою увагу на повідомленні летичівського панка Рудковського, що за допомогою підступу й зради вбив Кармелюка в селі Каричинцях, і нарешті веде мене в башту Кармелюка. Ось вона, крайня недалеко від брами, чи не найбільша у фортеці, над самісіньким краєм урвища. В стіну вмуровано меморіальну дошку з барельєфом Кармелюка, яку прекрасно виконав львівський студент Амбицький.

Вузькі сходи вгору, кам'яний поріг, високі вікна і — тиша. Лунка тиша віків... Тут 1818—1823 років був ув'язнений Устим Кармелюк. Он

через те, мабуть, вікно над прірвою і втік з цієї башти довго нездоланий, улюблений народом ватажок, що про нього і досі лунає пісня по всій Україні:

За Сибіром сонце сходить,
Хлопці, не зівайте, —
Ви на мене, Кармелюка,
Всю надію майте....

Востаннє перед тим, як покинути Кам'янець, спиняюсь перед старим костюлом тринітаріїв першої половини XVIII віку, де розмістився тепер архів. Чернечий орден тринітаріїв, що мав колись на меті викупляти з мусульманського полону бранців-католиків, алегорично поставив свій костюл у старому місті насупроти фортеці. Це мало підносити дух її оборонців і нагадувати їм про постійну загрозу ісламу. Та великий реформатор — час давно вже обернув побожну мету на абсурд. За Румунію, за Болгарію, за далекі Балканські гори одійшла відділя грізна й могутня колись Туреччина, і ніхто вже не загрожує Кам'янцеві ні з півдня, ні з заходу. На фронтоні костюлу кам'яна Мадонна рвала раніш залізні кайдани двох бранців, що стояли обабіч неї навколішках. Жартівливий час вихопив іржаві кайдани із скрещених пречистих рук, і обірвані ланки жалюгідно звисають тепер з фронтону, а в самої Мадонни фашистський снаряд одірвав голову. Як і раніш, так і тепер, з країв фронтону зчудовано дивляться — чи то на Мадонну, чи один на одного — погруддя двох католицьких святих. Сьогодні я розумію їх німий подив, аж піднесли угору їхні кам'яні плечі: святих отців вражає це потворне

безголов'я і звільнені бранці, які, не знати чого, ще й досі корчаться тут у давно забутих муках...

Жванець — колишній крайній пункт УРСР. Просто за Дністром одразу з берега село Атаки — раніш уже територія боярської Румунії, тепер наша Чернівецька область, а в трьох кілометрах на захід, за Збручем, була вже панська Польща, тепер Тернопільська область. «Тут когут піє на три держави», казали раніш селяни, коли навколо нудилась безвихідна прикордонна туга.

Та справдились пророчі Франкові слова: «Щезнуть межі, що помежували чужі між собою»!.. Нема більше кордону! Він зник і на карті, і в людській свідомості. Люди з Атак ходять новим мостом через Дністер купувати в жванецькій крамниці хліб, бо вважають його за смачніший, а жванецькі жителі воліють купувати крам у атакному магазині, бо там продавці чемніші. А хіба не символічно, що будинок колишнього кордонного поста над Дністром у Бразі править тепер за курник колгоспної птахоферми?..

Буйно розквітнуло життя по обох берегах Дністра й Збруча, коли тінь кордонів одсунулась від них далеко на захід і південь, і які знамениті люди об'явилися тут! Я боюсь зловжити словом «ентузіаст», щоб воно не видалось штучним трафаретом, але я не знаходжу іншого слова для завідувачки птахоферми Олександри Денисівни Малайдах в колгоспі «40-річчя Жовтня», який об'єднує села Жванець і Брагу. 17 років провчителювала вона в бразькій школі, поки:

— Боляче стало дивитись на наш колгосп: не

господарство, а самі збитки! А може ж бути й зовсім інакше, подумала я...

І Олександра Денисівна кидає вчительську роботу і переходить у колгосп працювати на птахофермі. Вона йшла не «на готовеньке», а на рейвах, занедбання і господарське безладдя.

— Ледве вийшла перший раз з курника — так у голові замакітрилось від смороду... Бруд, сміття, кури старі — по 5—6 років, різнопородні, туберкульозні... Чи ж диво, що курка наносила тільки по 20 яєць, та й ті хтозна-куди йшли!.. Ні обліку, ні ладу, ні допомоги тобі...

1954 року змінилось правління і на чолі колгоспу став новий голова — енергійний, ініціативний агроном Емануїл Олексійович Пашенко. Він навів у господарстві лад і, помітивши заподадливість старої вчительки, почав її всіляко підтримувати. І ось збиточна досі птахоферма почала давати великий прибуток. Торік курки давали в Олександрі Денисівні по 157 яєць, а за перші чотири місяці цього року вже нанесли по 57 яєць. За 1957 рік птахоферма дала колгоспові м'ясом і яйцями 70000 карбованців доходу. Приїздили перевіряти її разючі успіхи фахівці з області, з Міністерства сільського господарства, але факт лишився фактом. Цього року Олександрі Денисівні Малайдах нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора. Скромна й лагідна, вона любовно показує своє господарство з трьома тисячами пухнастих курчаток, чотирма з половиною тисячами молодняка і півтори тисячами дорослих курей. Недалеко нас вистрибнув на перекинутий ящик білосніжний півень і урочисто возвістив на дальні придністрянські простори своє протяжне

«ку-ку-рі-ку!». Тепер цей співець співає лиш на одну велику державу!..

Не можна не сказати хоч кілька слів і про голову колгоспу Емануїла Олексійовича Пашенка. Він мимоволі викликає до себе пошану вдумливим поглядом спокійних очей, вольовим, розсудливим голосом і міцним карком, який не згинається ні перед труднощами, ні перед людьми, що стоять на вищих приступках службових сходів. У ньому відчувається справжній господар. Він органічний керівник людського колективу. Він організував у колгоспі зрошувальну систему й увесь заклопотаний нею. Показує мені водонасосу станцію на березі Дністра й тут же сам одгвинчує якусь гайку на трубі, перевіряє якість машиною зробленої штукатурки й радиться з машиністом, в який колір пофарбувати стіни. Станція подаватиме воду в канали, що простяглись уже на 12 кілометрів, а з канав спеціальне дощувальне устаткування, причеплене до трактора, передасть цю воду городам і ланам. Незабаром з цього незграбного на перший погляд агрегату поллються на колгоспну землю справді золоті краплі, що дадуть колгоспові мільйонні доходи.

— І тоді нам не страшні будуть ніякі раптові посухи: свій дощ маємо!.. — каже без вихваляння, але й не без гордоців Емануїл Олексійович, прощаючись зі мною. Цього року і його нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора.

Так само, як і двадцять років тому, гарячої сонячної днини проходжу через село Ісаківці до

Збруча. Пізнаю і будинок погранзастави, з вікон якої мені показували тоді поміщицький дім на польському боці кордону, бачу рештки кам'яного мосту, що колись за Австрії з'єднував обидва береги, і з раптовим хвилюванням сходжу до Збруча...

Для людей мого покоління, що бачили за Збручем і Австрію, і Польщу, Збруч не тільки географічне поняття, назва маленької річки, це — цілий комплекс історико-політичних категорій, що глибоко врізались в наш мозок і в наше серце. Протягом століть ця нікудишня річка, в якій і рибалити нема чого, і скупатись через мілину добре не можна, по живому краюла кордоном нашу землю і стала чорною рікою для українського народу... Але цього Збруча вже нема. Він зник у гарячі вересневі дні 1939 року, коли роз'єднані віками українські землі нарешті злилися в одне ціле. Де тепер той Збруч, що лежав неперейденим бар'єром між суміжними українськими селами Ісаківці та Окопи? Його давно вже нема ні в заборонах кордонної варти, ні в уявленні довколишніх селян. Дівчина Ярослава Потерейко з зазбручанського села Трубочин учиться у восьмому класі жванецької школи, Ольга Василівна Барчук з цього боку Збруча перебрала досвід вирощування кукурудзи в двічі Героїні Праці Долинюк, яка живе в Баришківцях на західному березі Збруча, а ось бригада засмаглих парубків у кольорових майках з Окопів закінчує будувати на ісаківському боці широкий міст через Збруч.

Вдивляюся в західний берег і хочу пригадати його таким, яким він був тоді, коли тут лежав кордон. Чогось ніби бракує на відкритому, по-

рожньому схилі? Та ж я добре пам'ятаю хату, город... Але ніхто з парубків не пам'ятає тут нічого іншого, крім того, що є тепер, лиш старий чоловіча в окулярах, який і собі приєднався до молодиків вибудувати міст через Збруч, стверджувально киває мені головою:

— А так, ту була контромація; то, прошу вас, ніби карантин для худоби на кордоні. І хата, і город були, атож!..

Надвечір на кукурудзяному полі коло села Вигоди знайомлюся з Євгенією Олексіївною Долинюк. Що додаси до того, що вже так багато писалося про цю двічі Героїню Праці, ім'я якої прогрімало не тільки по всій Україні, але й далеко за її межами? Ось тут, на полі, Євгенія Олексіївна знайомить мене з чотирма дівчатами-ланковими, які приїхали до неї вчитись вирощувати кукурудзу з... Пензенської області! Та й сама Євгенія Олексіївна вже побачила світу: була вона не раз і в Москві, виступала, розповідаючи про своє мистецтво, і в румунській столиці Бухаресті, де трапились і такі слухачі, що здивовано питали Євгенію Олексіївну — невже їй щастить збирати ці 162 центнери кукурудзи з гектара, не вдаючись з гарячою молитвою до бога?..

— А за Польщі я і залізниці не бачила, яка вона то є... — каже Євгенія Олексіївна, ледве усміхаючись самими ясноблакитними очима. Огородна, спокійна, далека від того, щоб критись з таємницями свого успіху, вона тішиться, що росте число її послідовників, але їй хочеться більше й більше ширити свій досвід, вона охоче виступає на конференціях, нарадах, зборах молоді. Після виступу Євгенії Олексіївни на

тернопільській нараді передовиків сільського господарства 1955 року колишня прокурор Антоніна Григорівна Яременко стала працювати ланковою польової бригади в колгоспі ім. К. Маркса і за врожай кукурудзи по 160 центнерів з га дістала 1957 року орден Леніна.

— Бігме, ця чи не випередить мене! — каже піднесено Євгенія Олексіївна, але я не чую в її веселому голосі ноток ревностів чи побоювання за свою першість.

Ранком другого дня через Буковину і Покуття, використовуючи залізницю й автотранспорт, їду на Гуцульщину. Тепер, коли зник Збруч-кордон і лишилась тільки малопомітна миршава річка Збруч, цю подорож можна здійснити за одну добу.

Ось вони, ці мальовничі Карпати, з їх верховинами й полонинами, буками й смереками, з гордим і простодушним, оригінальним своєю зовнішністю і психікою, племенем українського народу — гуцулами. Це про ці зелені гори, що заступили колись туркам шлях на північ, а полякам на південь, гордо співалося в гуцульській пісні:

Там пан не клав ланцюгом меж,
Чужий не станув стопою,
Буйная там землі одерж,
Плакана піснев, россою...

Та це лиш романтика, а насправді — хто тільки не межував ці гори! І вельможні представники австрійського імператора, і польські пани, і угорські графи...

Карпати бачиш ще здалека, скоро автобус віде з Коломиї, але по-справжньому їх починаєш відчувати лише в Косові. Їхню приналежність важко порівняти з суворою красою Кавказу чи епічним супокоем Тянь-Шаню, хоч є щось спільне в краєвиді на Чорну гору з Жаб'я з краєвидом на Столову гору з Орджонікідзе, в карпатських смереках і в тянь-шаньських ялинах. Але Карпати мають свою, притаманну тільки їм ліричність, свою тональність і в шумах, і в барвах. Лірикою зеленого шуму карпатської весни пройняті грайливі мелодії гуцульської флюри, барви верховини міняються в гуцульських вишивках і килимах, мрійність гір надихає гуцульського різьбяр давати мистецьки-витончений рисунок на дереві...

Косів — центр гуцульських майстрів. У місті й довколишніх селах живуть славетні різьбярі, килимарниці й вишивальниці. У Косові міститься артіль «Гуцульщина», художні вироби якої так високо ціняться і в Києві, і в Москві, тут же є й училище прикладного мистецтва, що готує нових майстрів. Проте найкращі різьбярі артілі Михайло Бернацький і Іван Павлюк ніде не вчилися свого чарівного мистецтва, навіть не успадкували хист від батьків. Член Спілки радянських художників Бернацький почав різьбити самотужки вдома порядком «самодіяльності», без усякого стороннього впливу, а Павлюка потягло до різця ще в початковій школі.

Дарма що різьбярський цех, як і інші цехи артілі, має промисловий характер, бо його продукція йде на широкий ринок, різьбярі виводять візерунок не за штампом, не за готовим взірцем,

а за власним уподобанням, і через те кожна шкатула чи таріль являє собою в кінцевому вигляді — твір митця. На першому поверсі шумлять повідні, попискують пили верстатів — це маленька фабрика, де виготовляються стільці, столи, топірці, шкатули, тарілі, портсигари. Тут працюють ремісники, що їх викінчені вироби являють собою для артіль тільки полуфабрикат. Цим готовим шкатулам і топірцям дасть ціну тільки різьбяр, що сидить, як у творчому ательє, на другому поверсі й творить різцем ці чудові гуцульські орнаменти... Є різьбярі, що працюють на артілі удома. Є цілі родини, де різьбярський хист передався від старого різьбяра синові, а далі онукові, як ось відома родина Корпанюків у селі Яворові, і тоді в одній майстерні за одним столом бачиш водночас три покоління майстрів...

Щоб побачити гуцульських лісорубів, треба з Жаб'я податись випадковою машиною до лісопункту, далі верхи і нарешті «на батьківських» за допомогою рук видряпуватись на верховину. Та найгірше, мабуть, їхати автомашиною. Вона примчала сюди тільки в радянські роки, і для неї ще не встигли тут обладнати дорогу. Вузька, вибоїста дорога видирається понад Черемошем усе вище й вище. Місцями вона робить небезпечні круті повороти, як ось це «Чортове коліно», де неогороджена ні стовпами, ні поренчатами вона одразу обривається з кручі в скелясте межигір'я, на дні якого вуркоче на камінні Черемош. Машину раз у раз спиняє «маржинка», як ніжно звуть гуцули свою худобу. Це віддалені колгоспи поспішають на полонину, де ху-

доба буде пастиись аж до снігу. Чуються раз у раз вигуки дівчат: «Шке! Най ті шляк трафить!». Покрикують «бр!» на «мішенне» вівчарі, і машина ледве продирається крізь масу овець, що вовняним потоком затопили дорогу. Тільки старий ватаг у чорній крисані на голові й у вишиваній сорочці під киптарем спокійно йде попереду, флегматично попихкуючи «пфайкою». Йому клопіт — попереду, на полонині, де він ціле літо буде робити з молока сир та бринзу й підтримувати «вічну ватру» — постійне вогнище, що має, здається, не тільки практичне, а й ритуальне значення на полонині.

...Високо на верховині рубають ліс. Хоч би як я переконував себе в доцільності, потребі й неминучості цього, а мені кожного разу мимоволі стає журно, коли гучно, немов віддавши останній могутній подих, гупає долу струнка смерека, і далеко в горах, як скорбний спів трембіти, возвіщає луна про смерть дерева... Але дерево потребує країна, а для гуцула-верховинця «бутин», чи лісозаготівля, — його постійний «зарібок». Ось лісоруби очистили від гілля та кори ще одну смереку, сіли відпочити, і вже хтось наспівує веселої коломийки:

Хропить мені, люди, в грудех,
Єк малій дитині,
Відей, смег*, сі збавив,**
Роб'єчи в бутині.
Ой, роб'єчи у бутині,
Рубаючи бучі...
А може, смег, сі збавив,
До любки ідучи?

* Здається.

** Попсував, покалічив себе.

І хоч ця коломийка давно вже, мабуть, відома всім слухачам у колі, та безпосередній, ширий сміх легінів — гуцульських парубків-лісорубів покриває останні слова. Тільки літній бригадир «бутину» поважно слухає якогось газду, що бідкається на свого голову колгоспу. Виявляється, що в цього голови, родом із степової України, не ладнається щось із господарством верховинського, переважно тваринницького колгоспу, і він часто дорікає своїм колгоспникам, що це через них він втратив і свій авторитет, і свою політичну вагу. Пустивши вбік хмарку тютюнового диму, бригадир радить:

— А ви скажіть ему: «Ми тя за вагов* не брали і за вагов віддавати не мем!»

І не добереш, чи він жартує, чи каже це серйозно.

— Габов!.. — лунко чується над краєм урвища пересторожний крик легіня. То скинули з гори в долину ще одну зрубану смереку.

— Габо-ов!.. — ще раз долинає з гори, і ще на одну смереку стало менше в наших прекрасних зелених Карпатах...

— Габо-о-ов!..

Хочеться, щоб цей тривожний крик перестороги летів би далі, долинув би до тихих канцелярій, до тих байдужих, холодних і короткозорих людей, які, укладаючи плани вирубування лісу, мало дбають за насадження його. Це ж бо від них, кінець кінцем, залежить, чи наші гори, наші Карпати, наша національна гордість будуть зелені і далі, чи обернуться на сіру скелясту пустелю.

* На вагу.

Ні, як писала вже про це газета «Правда»: Карпати повинні лишитись зеленими!

— Габов!!!

По той бік Карпат, коли їдеш від Мукачєва до Ужгорода автобусом чи залізницею, звикле українське око дивується і з великих площ виноградників, і з вигляду тутешніх сіл. Власне, села — в нашому наддніпрянському чи наддністрянському розумінні — тут нема. Рівні вулиці з високими відштукатуреними домами під черепицею, рожевими трояндами під вікнами, клумбами, декоративними й фруктовими деревами більше скидаються на одірваний від міста і перенесений у поле квартал, аніж на село. І центр Закарпаття Ужгород, і менший за нього Мукачів більше подібні на міста недалекої звідси Угорщини та Словаччини, ніж на Полтаву, Вінницю чи Житомир. Одна з ужгородських вулиць впирається просто в кордонний шлагбаум! Тільки тиха, з застоюною, каламутною водою річка Уж, що перетинає Ужгород, скидається на харківську Лопань або кам'янецький Смотрич, і, як у Харкові, як і в Кам'янці-Подільському, в річку тут викидають покидьки й пускають зіпсуту, брудну воду електростанція, фанерно-мебловий комбінат, лікерно-горіланний завод і м'ясокомбінат... Соромно нам.

Зате міські вулиці в багатьох місцях — справжні алеї з лип і білих акацій; тут багато клумб з квітами, по стінах кам'яних будинків в'ється плющ і виноград, у палісадниках ростуть пишні троянди. В синє безхмарне небо спинаються вежі колишніх ратуш і понура готика католицьких костьолів, яку нерішуче й скромно пов-

торюють дзвіниці уніатських церков. А на все це ллються потоки сліпучого південного сонця...

Серед рівної долини під Мукачевом раптом бачиш самотню гору, на якій височіють мури феодальної фортеці — мукачівський замок, а в самому Ужгороді на узвишші міцно вгруз у землю замшілим необтесаним камінням ужгородський замок. Такий незвичний краєвид Закарпаття — наймолодшої області УРСР.

Самі Карпати лишилися позаду — в дальній блакитній імлі північного сходу. Лиш високі перевали через зелені гори сполучають Закарпаття з рештою України. Там, на цих перевалах, прорвалися у IV віці в Центральну Європу гунни; топтались у XIII віці, відлунюючи у верховинах гортанним галасом, татарські, степові орди Батия; до зелених карпатських схилів у X віці підступили з півдня завойовники угри з напівлегендарним Арпадом... Сива, млиста давнина на перехрестях шляхів і манівців історії!.. Як і коли занесло нас сюди через Карпати в мішанину й колотнечу різних народів?

На місці ужгородського замка ще в IX віці стояло городище наших предків, якими правив князь Лаборець, а в записках польського шляхтича Любомирського згадується, що в Мукачеві були навіть козаки Богдана Хмельницького!..

Наш народ був тут на соціальному споді, над яким стояли замки і маєтки угорських графів. Та він не мирився з цим. Міцний ужгородський замок, серед мурів якого і тепер мимоволі прислухаєшся, чи не вчуєш у тиші відмерлих віків дзенькіт лицарських панцирів і брязкіт мечів,

цю неприступну феодальну твердиню, здобули штурмом повсталі українські селяни 1704 року й тримали, не допускаючи знову вкорінитись там своїх гнобителів, аж сім років. Замок обернуто тепер на музей. Тут побачиш і дерев'яний плуг — зовсім архаїчний нині експонат, але цілком звичайна річ у дорадянському Закарпатті, і цікаве вбрання закарпатських українців — чоловічий «сердак» з червоними китицями і вишивані жіночі сорочки з довгими рукавами; та найцікавіша, мабуть, кімната, що висвітлює революційний рух на Закарпатті. Шпальти газети «Карпатська правда» з білими плямами після цензури, і рукописний журнал «Карпатські борці», і фотографія першого революційного мітингу в Мукачеві, і перші радянські відозви, друковані ще українсько-російсько-слов'янським «язычієм» 1919 року... Та революційна хвиля, що проголосила радянську владу в Жовтні 1917 року, долетіла до цього кутка української землі з палких промов вождя угорської революції Бела Куна!..

Із Будапешта в осінні дні 1956 року, коли недобитки реакції намагались повернути народно-демократичній Угорщині розтрошений фашистський режим, по радіо прозвучав голос графа Естергазі із закликом знову загартати Закарпатську Україну. Політичні мерці, що не встигли ще накинути фашистську петлю на шию своєму народові, вже простягли кошау руку до нашого Закарпаття!.. Ні, їм не погасити вже вогнів Терєблівської гідроелектростанції, не вигнати з нових будинків у хати-дим'янки робітників, солотвинських соляних копалень, не во-

лодити рахівськими картонними та меблевими фабриками, не рубати карпатські ліси, не збирати виноград під Ужгородом, не розстрілювати українських юнаків у Хусті!.. Цвіте і буде цвісти ця молода область Радянської України, цей край лісу, винограду, вовни, кукурудзи, мінеральних вод і лікувальних курортів.

Довге панування над цим краєм феодальної Угорщини та поглядно коротке — буржуазної Чехословаччини відклало свої нашарування і на пам'ятки старовини, і на архітектуру будівель, і на мову людності. В Ужгороді і тепер чуєш на вулицях і угорську, і чеську, і словацьку мови, та все ж найбільше чується скрізь мова українська. Хай близьке сусідство з угорцями й словаками позначилось на закарпатській говірці, де раптом почуєш: «Я йду до в а р о ш а» (цебто до міста), або «Вчора я мулятував з дівчинов» (гуляв з дівчиною), але це — українська мова. Українець з Харківщини далеко легше розуміє українця-закарпатця, як німець з Баварії — німця з Ганновера. А де на Україні не знають тепер жартівливої закарпатської пісні, що так усім сподобалась:

Тече вода каламутна,
Мила моя чомусь смутна.
— Я не смутна, лем сердита —
Через тебе була бита...

І хочеться з подивом уклонитись перед цією маленькою закарпатською частиною українського народу, що на бездоріжжі віків, одрізаний Карпатами й чужими кордонами, втративши свою інтелігенцію і навіть ім'я, в умовах жорстокого

соціального визиску й національного гноблення, все ж зберіг своє національне обличчя і вірність своїм трудовим братам.

І, може, саме через це, коли я ранком дожидаю поїзда на Київ у Чопі, на цій останній станції України, де сходяться тепер кордони дружніх нам Чехословаччини й Угорщини, — так урочисто, як, здається, ніде, звучить у ранковій тиші переданий по радіо гімн Радянської України:

Живи, Україно, щаслива і вільна!

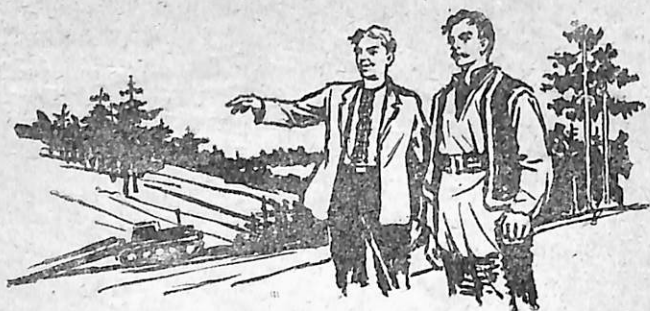
Я мимоволі порівнюю Чоп з колись останньою українською станцією Волочиськом коло Збруча. Але нема вже на Збручі кордону — кордон пересунувся далеко на захід, сюди, на Чоп, і загарбані колись чужими державами українські землі нарешті зібрано в одне радянське ціле — у велику Українську радянську державу.

Стихають останні мажорні акорди, а від високих стін нового чопівського вокзалу все ще відаунує:

— Живи!..

1958 р.

НОВИНА

Гей, у горах, у Карпатах
Та й сталося диво,
Були пани, були люті,
Їх водою змило...

З сучасної тушльської коломийки

Де Гриць Летючий доньку втопив

Колгоспна легкова автомашина швидко мчить до Русова. Якби не ця спеціально прокладена нещодавно дорога до літературно-меморіального музею Василя Стефаника, годі було б і думати в таку бездорож за 10—15 хвилин дістатися з Снятина до цього відомого всій Україні села.

Широка прикарпатська долина, Покуття. На полях ще лежить сірий, ніздрюватий сніг, де-неде перетятий чорнотропом, тут і там позначений латками чорної землі, що вкриває поля, але край дороги рілля вже зовсім звільнилась від снігу. В повітрі хмарно й вітряно. Осінь — не осінь; зима — не зима, а коли з-за хмар проб'ється на

хвилину сонце і заблискотить промінчиками на калюжах, чуєш, що й справді вже починається рання весна. Хай увечері знову підмерзне, хай завтра знову падатиме густий, лапатий сніг і квола зима марно силкуватиметься ще затриматись у природі. Однаково — в цьому краю, на цій оновленій землі, мені скрізь вчувається подих весни. Весняною виглядає і ця блакитна, ошатна автомашина, що немов допіру зійшла з заводського конвейера і мчить путівцем до колгоспу; по-весняному молодий, немов тільки недавно вийшов із школи, і голова колгоспу імені Стефаника блакитноокий Дмитро Михайлович Орчик, весняно-весело усміхається колгоспний шофер-парубчак. І здається, що тут кожний день, як навесні, таїть у собі якусь радісну новину....

Та ось з яру виринули горби в садах, замелькали між деревами хати, побігли круті вулички, машина уповільнила біг. Русів. Село, де народився, жив, працював і довіку спочив великий син галицького села, знавець селянської душі, співець народного горя і народних сподіванок, письменник Василь Стефаник. Напружую думку, намагаючись уявити собі це покутське село таким, яким воно було за життя Стефаника, за Австро-Угорської монархії, за поміщицько-буржуазної Польщі. З бічної вулиці зірвався порський холодний вітер, одірвав клапоть хмари й затьмарив сонце; посіріли стіни хат, зарябів брижами ставок, і голі дерева край берега простягають до хмурого неба скарлючені віти. І нараз з глибин пам'яті зринають давно колись читані страшні в своїй реалістичності рядки:

«У селі сталась новина, що Гриць Летючий утопив у річці свою дівчинку. Він хотів утопити й старшу, але випросилась.

— Скажу панам, що не було ніякої ради: ані їсти що, ані в хаті затопити, ані випрати, ані голови змити, ані ніц! Я кару приймаю, бо завинив, та й на шибеницю!..»

Так починалась «Новина» — відома новела Василя Стефаника. Але то був не вигаданий імовірний сюжет, — така новина таки справді сталася одного похмурого дня восени 1898 року в селі Трійця, Заболотівського району на Станіславщині... Он там, за тими дальніми горами, лежить і тепер село Трійця, і, думаючи про це, чуєш, як мерзкло зіщулюється серце, і перед тобою на мить мелькнули в сірій холодній мряці розведені над водою руки бідлашного Гриця Летючого, що кинув у розпуці свою дитину в річку, глухий плескіт води і — безвихідь, безнадійність, мла...

Як зацілілий кадр давнього документального фільму, промайнуло це в пам'яті, але гнітюче враження від нього ще довго лишається, коли входиш у Стефаникову хату, перетворену за постановою уряду УРСР на літературно-меморіальний музей пам'яті письменника.

В першій просторій кімнаті з бронзового погруддя Стефаника дивляться на тебе проникливі, сумні очі... І де б ти не бачив їх — чи на фотопортреті, чи на груповій картці, чи на фото з Л. Мартовичем, що виставлені в музеї, — глибокий, нерозвіяний сум і затамований душевний біль не покидають ці скорботні очі. Занадто багато печучого народного горя і невилазної

селянської нужди бачили вони за своє життя, багато болю увібрали в себе... Оглядаєш скромний кабінет письменника з простими білими стінами й домотканою веретою, дивись на численні видання творів Стефаника іншими мовами, чи стоїш перед чудовими ілюстраціями художника В. Касіяна, земляка письменника, та художника Й. Куриласа, що так тонко віддали страшну соціальну правду Стефаникових новел, а той погляд сумних, вдумливих очей усе ще перед тобою, усе ятриться безутішною тугою... Доведений до розпачу Гриць Летючий повів у нестямі топити своїх дітей, а яку ж раду давали собі інші злидарі? «Ей, ззолили нас, так нас ймили в руки, що з тих рук ніхто нас не годе вирвати, хіба лиш тікати!» кажуть у розпуці бідаки в новелі «Камінний хрест». Тікати! В Канаду, в Сполучені Штати, за океан, світ за очі тікати з нужденного клаптя на рідній землі, що не міг прогородувати на батьківщині трудівника!.. І сумні Стефаникові очі бачили восени 1898 року, як виїздив з Русова до Канади Іван Ахтемійчук (чи Іван Дідух, як його названо в новелі), як гірко було йому прощатися з рідним селом, з рідною землею, та злидні гнали його шукати долі на чужині... Ці очі бачили, як Іван, щоб лишити по собі згадку на рідній стороні, зніс на горб камінний хрест, викарбувавши на ньому своє та жінчине ім'я... Ці очі хотіли б побачити Івана й за океаном. Під враженням вистави «Земля» Стефаник пише в своєму спогаді: «Вставали переді мною інші герої моїх оповідань, особливо, Іван Дідух з «Камінного хреста». Він дуже не хотів покидати свого

кам'янистого ґрунту, та діти, невістки і доньки не давали йому жити, і він лише тому втік до Канади, щоби могли жити далше. Він дійсно ще довго жив у Канаді, але писав мені, що все чуже довкола нього і що його фарма йому не мила».

Та чи ж один Іван Ахтемійчук мусив тоді ви-мандрувати з села?.. На початку ХХ століття тільки з Покуття, батьківщини Василя Стефаника, емігрувало до Канади 30 000 душ, до Сполучених Штатів Америки — 40 000, а, крім того, на сезонні роботи до Німеччини виїздило 300 000. З самого Русова, де було 420 дворів, за Австро-Угорщини й Польщі подалось шукати щастя-долі до Канади й США близько 170 родин!..

А що ж їх чекало після розпуки прощання з рідним краєм, після галасливого тиску в залізничних вагонах у поїздах до Гамбурга, після тяжкої, довгої путі через хвилі Атлантичного океану, там, на тій новій, невідомій землі? Передо мною великий «Квестіонар», чи по-нашому анкета, яку колись видала американська українська газета «Свобода», щоб з'ясувати побут і потреби українських емігрантів. Я подаю тут кілька відповідей на анкетні запитання Г. Данищука з Коломийського повіту, якому на той час було 27 років, з котрих три роки він уже прожив у Америці. «Виїхав через усім звісні «гаразди» — причина проста, ґрунту мало». «Нежонатий з тої причини, що, яко робітникові, страшно й думати про життя родинне». «Виїхав до Америки за позичені гроші». «В Гамбургу сів на корабель, в Нью-Йорку висів. Їхав 17 днів. На кораблі було дуже невивібно,

велика нечистота і мало місця. Їду давали дуже лиху і мало. Їхали різні народності, а найбільше було русинів (цебто українців.— Б. А.-Д.). Корабельна служба обходилась з емігрантами по-худоб'ячому. Кільканадцять людей завернули назад, до краю, через те, що не мали нічого грошей, ані добрих адрес до кого їдуть». «Відколи приїхав до Америки, пережив дуже багато, більше, як у Галичині за 20 років». «Робив у Америці ріжно: 10, 9^{1/2}, 9, а тепер 8 годин денно. Та години були довші, як звичайно. Роботи були різні також, а всі дуже тяжкі як для чоловіка. Тепер роблю в заводі деревнім. У фабриках часті каліцтва, а також смерті передчасні. Чи винагороджують за яке-небудь нещастя? Звичайно буває так, що видаляють від роботи, коли чоловік ще при житті. Боси обходяться з нашими людьми, як з нижчими сотворіннями. Звичайно наші люди роблять найтяжчі і найгірші роботи, бо вони до таких лише здібні. Малих дітей дають до роботи, відколи зачинають ходити».

Наприкінці анкета питає: де ліпше, чи в Америці, чи в краю? Відповідь: «Нашим людям зле і в краю, і в Америці, а то тому, що ми належимо до нижчих сотворінь». А на запитання «Що в старім краю вам не подобалось?» Г. Данишук широ відповідає: «Мені не подобалось лайдацтво руської (цебто української.— Б. А.-Д.), польської і т. д. шляхти, котрі звисли лише на руки чорноробів-робітників».

От що чекало стомлених, знесилених тяжкою подорожжю мандрівників за океаном! І в ріднім краї було скрутно, і в Америці не з медом...

А куди подітись, де на великій земній кулі є те благословенне місце, що дає трудареві і працю, і хліб за працю?.. Блукали вони по світах, одірвані від рідної землі, наші люди, подавалися і до Південної Америки, прибивалися до Бразилії, осідали в Аргентині, але й там:

...визискуваний буде
Робочий люд багато літ.
Широкий світ, а всюди-всюди
Безсильне рабство, сильний гніт...

Може, саме думаючи про це, В. Стефаник підкреслив у примірнику нарису М. Горького «9 січня», що зберігається в одній з вітрин музею, слова:

«Немає сили, яка б звільнила народ, крім сили самого народу».

Директор музею, син письменника, Кирило Васильович Стефаник, ласкаво запрошує мене до своєї господи. Сюди зайшли оце голова колгоспу, блакитноокий Дмитро Михайлович Орчик з колгоспним агрономом, і гостинна директорова, Олена Іванівна Стефаник, клопочеться посадити нас за обідній стіл. Під час обіду завізується жвава бесіда про поточні справи русьського колгоспу імені В. Стефаника.

Як же тепер живуть у Русові діти й родичі Гриця Летючого та Івана Ахтемійчука? На 1 413 гектарах колгоспної землі, тої землі, нужденні клаптики якої, «власні ґрунти», поливали колись потом і сльозами герої Стефаникових новел, тепер 587 членів артілі викохують добрі врожаї пшениці, кукурудзи й цукрових буряків. На колгоспних ланах працюють і

близькі письменника: дві рідні сестри — Тофан Параска Семенівна і Дідух Тетяна Семенівна, а дочка Тетяни Семенівни — Марія Матвіївна Гуменюк уже довгі роки є ланковою.

Колгосп імені Стефаника ще досить молодий, його засновано лише 1946 року, але він уже вийшов на перше місце в районі виробництвом свинини, а за врожайністю цукрових буряків йде на другому місці. З 1957 року колгосп — учасник Всесоюзної сільськогосподарської виставки. На трудовень колгоспники одержали по два кілограми збіжжя і шість карбованців грішми. Старим колгоспникам дається пенсія — вісім трудовнів місячно. В кожній тутешній хаті є радіо, а невдовзі буде ще одна новина — проводять електрику. Шість членів колгоспу мають власні мотоцикли, а велосипеди — в багатьох хлопців і дівчат.

Пройдімося сьогоднішнім Русовом. Весняний вечір тихо лягає на сільські вулички, і фіолетовий присмерк помалу огортає хати, повітки, дерева. Ось семирічна школа, ось у окремій хаті бібліотека-читальня. В бібліотеці книжковий фонд — 5 940 примірників на 594 читачі. Тут можна побачити й синів та онуків Стефаникових героїв. Чорнявий хлопчина-школяр просить бібліотекарку Тетяну Ахтемійчук:

— Дайте мені книжку про ту ракету, що між зорі полетіла.

Такої книжки поки що нема, і хлопчина дивується, чого це її ще не надрукували.

Розмовляю з колгоспним трактористом про «Кленові листки» Стефаника. Він, розуміється, читав цю книжку, та:

— Читаєш, і то всьо воно як перед тобою стоїть, а подумаєш і не ймеш віри, що можна було тримати людей в такій біді...

Спеціальний путівець прокладено останніми роками від Снятина до русівського літературно-меморіального музею В. Стефаника. Адже до десяти тисяч чоловік щороку відвідує цей музей. І відкіля тільки не приїзять сюди люди? З різних міст і сіл возз'єднаної України, з братніх республік, з Канади їдуть вони до цього невеликого села вклонитися пам'яті видатного письменника, глянути на цей оновлений край, порівняти старе з теперішнім...

Разом з Кирилом Васильовичем сходжу на крутий горб старого русівського кладовища. На самому версі, за низенькою штахетною огорожею, обсадженою вічнозеленим миртом, — великий надгробок, схожий на саркофаг. Це могила Василя Стефаника. Височить вона над селом, немов споглядає сьогоднішній Русів, нове Покуття, неозору далечинь просторів возз'єднаної України... Тільки трьох років не дожив Стефанік до того вересневого дня, коли над Збручем упали старі кордонні стовпи...

Тихо спускаюся стежкою, що між похилих христів збігає в село, а думка все ще не може одірватись від великого людолобця і його страдників-героїв. Чи не цією ж стежкою бичувався колись Іван Дідух, щоб поставити на горбі камінний хрест по собі? Сьгодні, Йване, тобі не треба було б ставити того важкого хреста, бо тобі й на думку не могло б спасти тікати з колгоспу імені В. Стефаника до Канади. Та коли б і Гриць Летючий міг прийти

сьгодні на могилу того, хто повідав світові про його страшне життя, — не смерті собі й дітям своїм волів би він тут, а — жити і тільки жити! Бо є могили, що кличуть до життя. Така й Стефаникова.

Тут ходив Довбуш

Чи їдеш автобусом з Коломиї через Косів і Криворівню до Жаб'я, чи мчиш легковою машиною з Яремчого через Ямну й Микуличин до Ворохти — скрізь у горах натрапиш на місця, де ходив колись Довбуш, і хтось із місцевих людей так чи так, а згадає добрим словом його уславлене ім'я.

Олекса Довбуш! Талановитий ватажок народних месників-опришків, гроза шляхті й сільським глитаєм, сміливий оборонець усіх покривджених і знедолених, він на початку XVIII віку міцно трусонув Карпатами й Покуттям, і гомінка луна його безстрашних наскоків ще й досі, здається, котиться верховинами й полощинами Гуцульщини...

Син селянина-злидаря з села Печеніжин, він прийшов у гори, щоб звідси мститись ненависним гнобителям-панам, і сповнив гори ці піснями й легендами про себе.

Шофер з Яремчого, кремезний чолов'яга Михайло Щербюк, що везе мене до Ворохти, нараз гальмує свою легковичку:

— Ту — Ямна. Може би, хтіли-сте камінь Довбуша видіти? Прошу!

Я, звісно, охоче погоджуюсь, і ми, вийшовши з машини, підходимо до великої, завбільш-

ки з добру ятку, сірої кам'яної брили, що лежить недалеко дороги. Я питаю Михайла, чому так названо цю велетенську брилу, що, не знаючи як, опинилась на дні широкого міжгір'я, і Михайло, ніяково всміхаючись, ніби наперед перепрошуючи за наївну відповідь, каже:

— Всяко люди повідають... Кажуть, ніби той Довбуш був дужчий над дужчими, тож цей камінь приніс він сюди аж з Чорногори та й кинув ту, бо в Ямній его сестра мешкала. Це з Ямної, кажуть, і пішов він до Микуличина, де ось будемо їхати, і вбив їдного, сказати, буржуя, а вже звідтам прийшов до своєї любоваски Дзвінки в Космач, і то вже в Космачі чоловік тої Дзвінки, Штефан, стрілив Довбуша... Штефан не годен був забити Довбуша, але він набив свого кріса кулев з срібла і ярї пшениці, а над тотов кулев дванайцять ксьондзів дванайцять служб божих правила і тим лиш та через зраду дійшли вони Довбуша... — Михайло похопився, що розповідає мені одну з численних легенд про незборного опришка, яку чув він, мабуть, колись і від батька, й від діда, і поспішно додає: — Але в тому всьому байки много...

Хоч як я, кривлячи душею, прикидаючись, що нічого не знаю про Довбуша, силкувався добути від Михайла ще якусь інтерпретацію минувшини, Михайло, видимо, думаючи, що й так сказав забагато, замовк.

Михайло — гуцул, і в його мові раз у раз чуєш слова й звороти характерної гуцульської говірки, але він — сьогоднішній гуцул, для якого світ уже не замикається Карпатськими горами,

як то було його батькам, дідам і прадідам. Михайло побував уже і далеко за гуцульськими верховинами, потерся між різних людей, навчився керувати автомашиною, яку впевнено веде звивистою і спадистою гірською дорогою, і на речі він дивиться вже не крізь серпанок застиглої в непорушних віках романтики давніх верховинців, а реалістичними очима людини нового часу, яка стала господарем машин, землі і неба.

Проте до Олекси Довбуша він повертається ще раз. Під самим Микуличином, де стільки зв'язано з пам'яттю опришків, очевидно, після довгого роздуму — як йому найкраще висловити по-сьогоднішньому свою думку, Михайло раптом каже: — Байки — байками, а назагал — Довбуш проти капіталістів був, — і за хвилину додає: — І дуже справедливий чоловік був...

Я посміхаюся в душі з такої «урбаністичної» характеристики селянського борця проти феодалної шляхти, коли не було ще ні бориславських нафтових промислів, ні дрогобицького банку, ні львівських заводів.

Але що ж — у суті правильна характеристика. Якби справді, як того сподівались у легендах прикарпатські селяни, справедливий і відважний Олекса Довбуш міг знову з'явитись напередодні 1939 року, ми напевно побачили б його в лавах тих, хто йшов проти капіталізму, проти всіх форм соціального й національного гноблення, — за новий, справедливий світ. Але вертаюся думкою до легенд. Важко за останні два століття знайти в інших народів таку реально-історичну постать, яку б так звеличила,

так казково прикрасила б, надала б їй таких титанічних властивостей, як то надала їх у переказах, казках і піснях народна фантазія Олексі Довбушу! І не дивно: щоб підважити міцні мури шляхетського ладу, щоб вибитись хлопів з лещат панської корми, треба було надлюдської сили хлопському ватажкові; треба було, щоб він, Олекса Довбуш, дістав ту силу від самого бога як подяку за те, що він добрав спосіб вбити під час грози зухвалого чорта, з яким і сам бог не міг досі впоратись. І чесний Олекса використав ту силу на боротьбу з кривдою і злом. Як орел, ширяє Довбуш по Карпатах, залітає на Угорщину, на Молдаву, спускається на Покуття до Снятина і скрізь чинить над панами свій справедливий суд. І куди б не покликали його скривджені люди — він буде там. Ба й у далекому Боршові на Поділлі не врятувався лютий пан Злотницький — каральна рука Довбуша знайшла його і там! І не годні були пани здолати славного опришка, лиш зрада і чаклування попів звели з світу народного улюбленця...

Вдумуєшся в ці легенди про Довбуша і бачиш, скільки спільного в них з народними переказами про Кармелюка, дарма що між Довбушем і Кармелюком були сто років історії і кордон на Збручі. Але однакові соціальні побудовки штовхнули їх до нерівного бою, один, возз'єднаний тепер, український народ породив їх. Карпати і степ, опришки і гайдамаки, Довбуш і Кармелюк — як два крила в потужному злеті нашого народу, що рвався на свободу...

Високо в синяву неба здіймаються довкола

Карпати. В'ється-викручується дорога вгору, то підбігаючи до самої залізничної колії Коломня — Рахів, то знову далеко тікаючи від неї. Чи то за вітром і гуркотом мотора, чи, може, тому, що сьогодні неділя, зараз не чути в горах ні скреготу бензопили, ні далекого дирчання трактора.

Позавчора я був на верховині, бачив «бутин» — гірські лісорозробки, познайомився і довго розмовляв із старим лісорубом Дмитром Бусорою. Він працював на бутині за Польщі, знає, як тяжко трудилися тут і за Австрії, добре пам'ятає ті часи, коли жінки-верховинки з тривогою і сумом казали: «Пішов мій газда горіщами, бутинами!» Нині Бусора — бригадир лісорубів Краснянського лісопункту. Я замилювався із статечної, дебілої постави літнього гуцула і ще раз пошкодував, що не володію олівцем і пензлем: передо мною стояв втілений образ одного з Довбушевих побратимів-опришків. А втім, Бусора й сам не від того, щоб при нагоді похвалитись, ніби якийсь далекий прадід його пас вівці на полонині з красенем Олексою, і задля ймовірності він навіть додає:

— То було, як Довбуш ще малий був. — Далі Бусора перейшов до реальнішого.

— Ге, відтоді як наші діди на полонині свої вівці пасли, багато часу сплило! Мій тато і я вже з бутину хліб їли; бутин — то наш зарібок, наші гаразди... Але ж то, скажу вам, і бутин був колись! Пила, сокира й цапіна — і більше тобі ніц!.. Що тепер, коли машина за чоловіка всьо робить!.. То — жарт, прошу вас, а не бутин!..

Оригінальний Бусора має рацію,— хіба можна порівняти сьогоднішню механізацію «бутину», що в лісозаготівлі сягає вже 90,5 процентів, у підвозці дерева — 58,3, а на вивозці й усіх 100 процентів, з примітивним знаряддям, яке було тут у лісорубів двадцять років тому! Гул тракторів і автомашин, брязкіт лебідок сповнили тепер лісову тишу, в якій колись чувся лиш надричний крик легіня, що з низькорослою гуцульською конячиною тягнув із хатців зрубану смереку...

Та ось і Микуличин — гірське гуцульське село, одне з тих, що їх легенди називають батьківщиною Довбуша.

На вулиці людно. Прийшли хлопці-легіні з «бутину», вийшли з колгоспної ферми від «маржинки»-худоби дівчата-доярки. З-під коротких розстебнутих гуцульських кошушків де-не-де видно барвисті вишивки сорочок. Машина уповільнює рух, минаємо школу, сільмаг, сільраду й спиняємось коло клубу.

Зайдімо до будинку, де саме відбувається репетиція самодіяльного ансамблю пісні й танцю. Микуличинський ансамбль здобув собі любов і пошану не тільки по селах і містах Гуцульщини,— його знають добре і в обласному центрі Станіславові, його концерти слухав Київ, де ансамблеві дано грамоту як одному з кращих самодіяльних колективів. У ансамблі 36 душ. Крім співаків, тут і своя музика: скрипки, цимбали, сопілки, бубон. На фоні чарівних гуцульських мелодій, то мрійливо-журних, то вогнисто-запальних, нараз сцена заповнюється танцюристами, і, здається, навіть дерев'яні стіни

клубу і дах з гонти двигтять від «Аркана», «Микуличанки», «Гуцулки», коломийок...

Уже лишився позаду Микуличин, з обох боків підступають зелені схили гір, стискаючи до рогу, десь унизу весело перебігає з каменя на камінь грайливий гірський потік, а мені все ще чується новітня коломийка:

Ми, гуцули, горді люди,
Ми тим ся гордуєм —
Старі хати розбиваєм,
А нові будуєм.
Ой, вийду я в Чорну гору,
Заграю в трембіту,
Най несуться співаночки
По цілому світу...

У Стефи завтра радісна новина

Він сидів у вагоні насупроти мене, але я спочатку не звернув на нього уваги. Мої очі механічно зафіксували невисокого білявого солдата в чистій гімнастйорці, який, видимо, демобілізувався і їде додому,— та й край. З того, що солдат час від часу питав пасажирів і провідницю, чи скоро буде станція Стрий, видно було, що він не тутешній. Решту часу білявий сидів мовчки, блукаючи поглядом десь за вікном вагона.

Насувалась ніч.

Я теж дивився у вікно на німі велетенські спалахи біля нафтових копалень Долини і думав про цей зовсім новий нафтовий район, перед яким стали меркнути давні вогні старого Борислава. Думалося і про дашавський газ,

який дав дешево, зручне паливо не тільки Прикарпаттю, а й столиці України — Києву; згадувались нові шахти Львівсько-Волинського вугільного басейну... Все воно — нове, що з'явилося тут уже за радянських часів, виросло за останні роки, на наших очах. Думка забігала наперед, і хотілося уявити собі цей пробуджений край, коли грандіозні плани семирічки зреалізуються тут у просторах заводських корпусів, в освітлених лабіринтах шахт, у нових спорудах і механізмах, коли праця стане ще легшою, ще радіснішою, а люди — кращими...

Усі пасажери вже полягали спати. Через вагон тихо пройшла провідниця-галичанка. Солдат знову спитав, чи далеко до Стрия.

— То ще маєте час поспати. Я вас конче збуджу, прошу не турбуватись!..

Солдат подякував.

— Прошу дуже! — співуче відповіла провідниця і, коли вона зникла, солдат хитнув головою і чи то зітхнув, чи усміхнувся:

— Как это у нее деликатно, вежливо очень получается!..

Мене зацікавив чудернацький солдат, і я спитав його, чого він так боїться проспати Стрий. Солдат ніяково засмикався на лаві. В Стрії, власне, в нього нема ніякого діла, він там тільки встане. Він думає, як би це швидше дістатися до Болехова, бо відтіля лише десять кілометрів, де живе вона.

— Хто це — вона? — не зрозумів я спочатку. В сутінках вагона мені здалося, що солдат зашарівся.

— Вона — українка, тутешня, а я сам —

красноярський. Наша частина стояла в їхньому селі, ну, і так ось вийшло, що... — Солдат знову запнувся і, подумавши, як би краще висловитись, сказав: — Вона подобалась мені, а я їй... І так, розумієте, подобалась мені українка Стефа, що я через неї все українське дуже полюбив. Ось провідниця сказала зараз «прошу дуже», а як це приємно слухати! Або, приміром, і таке: у нашому Больше-Улуйському районі мене б звали — ухажор, а Стефу — моєю ухажоркою, але мені тепер це звання ні до чого. Бо як скаже бувало Стефа «милий, коханий», так це краще мені за всяку пісню!..

Після довгої стриманої мовчанки, його, видимо, прорвало, і він, зрадивши, що знайшов нарешті уважного слухача, почав плутано, перестрибуючи з одного на друге, часом зупиняючись, щоб добрати кращих, відповідніших до свого ніжного почуття слів, виливати передо мною свою душу. Йому ще зовсім небагато літ, а вузлуватими, зв'язаними природженою сором'язливістю рухами і безвусим та майже безбровим лицем він і зараз скидався на велику дитину, але ще до армії йому випало пройти суворий вишкіл життя. У великій родині з старими батьками й дорослими дітьми він був найменший, і, коли вмерли батьки, йому минуло тільки шість років. У глухому тайговому сільці, далеко від залізничі міста, він попав на утримання й опіку старшої в родині сестри, яка не тільки давно вийшла заміж, але вже й овдовіла, маючи трьох малих дітей. Старша сестра і роками, і становищем своїм могла б цілком замінити йому матір, але вона стала йому мачухою.

Вона обернула свого маленького братіка-сироту на беззвідмовну няньку своїм, не набагато меншим за нього, дітям, а водночас і на безплатного наймита. Братік їв сестрин хліб і повинен був тяжко відробляти його: і нарубати дров, і наносити велику бочку води для сім'ї і худоби, почистити хлів, не забути скинути корові сіна, збігати до крамниці по гас і сірники. Одне слово, хлопчина крутився на ногах цілий день, а ввечері на його обов'язку було не тільки доглядати своїх маленьких племінників, а й заколисувати племінника-немовля. Якщо стомлений «дядя» сам засипав біля коліски верескливого племінника, сестра-мачуха нещадно біла свого бідолаху брата-пасербка.

Ще тяжче прийшлося хлопцеві, коли він почав ходити до школи. Тепер йому вже зовсім не ставало часу ні уроки вчити, ні спати. Як на те, хоч сестра й не виходила більше заміж, та діти народжувалися в неї і далі, і на зміну одному малому, що вилазив з прив'язаної до стелі коліски, з'являлось нове немовля, яке знову ж таки доводилось доглядати й заколисувати малому «дяді». Дядя й сам підростав, його тягло вже до книжки, хотілось часом і самому попустувати з товаришами на вулиці, а він усе колисав та й колисав сестринну малечу...

— Кінчав уже четвертий клас — і все ще няньчив найменшого, Петю, — зітхнувши, сказав солдат і замислено підпер рукою голову.

— Саме перед іспитами сталося це. Сестри не було вдома, діти вже послули всі, тільки Петька не спить, репетує, як поросля, і я до екзамену готуюсь. Правою рукою смикаю мотуза

колиски, а в лівій держу підручника і повторюю. Не чув я Петьчиного крику, навіть, як сестра ввійшла, не почув; похопився лиш, коли вона мене ззаду навідліг по потилиці гахнула і полетіли в піч одна за одною мої книжки, підручники й зошити...

— Оце тобі й уся твоя наука, щоб знав, як дитину треба доглядати! — кинула мені сестра, скопила якусь пляшку й подалась по сусідах... Не знаю вже, чи жаль, чи одчай, чи, може, злість охопили мене всього. Тільки-но грюкнули за сестрою двері, як я зняв з себе пасок, затягнув собі на шиї петлю, підставив табуретку, скочив з неї — і на той гак, до якого прив'язана була коліска з Петькою, закинув паска. Зопалу не догадався прив'язати його там, лиш обкрутив вільний кінець навколо долоні й одштовхнув мерщій ногами табуретку...

Знайшов мене на підлозі непритомним колгоспний бригадир, дядя Кузьма, що зайшов у справі до сестри. Це він і повіз мене потім у сусіднє село з своїм сином, моїм товаришем, учитись у семирічці, він за мене й поклопотався далі на курсах трактористів у районі...

— Яке тяжке у вас дитинство! — мимоволі промовив я. — Подумати тільки; в наш час і така сестра!..

— Хе, чого тільки не зробить лиха людина в своїй хаті! — зітхнув знову солдат і посунувся наперед: — Я так розумію, що, коли б це було раніш, ну, скажімо, до революції, — я пропав би в своїй сестри. Ну, а тепер, звісно, інакше пішло: то бригадир за мене взявся, там колгосп допоміг, одне слово — витягли...

Бідолашньому хлопцеві Іванові і не снилося тоді, що десь за тисячі кілометрів від його тайгового села, десь на далекій, не відомій йому Західній Україні живе в селі дівчина — сирота Стефа, над якою також збиткуються дві лихі скнари-тітки, що самі зачёрствіли в дівках. Хлопець уперше поїхав залізницею, коли його взято до армії, вперше побачив неосяжні простори Радянського Союзу, вперше почув малозрозумілу українську мову, і перші ласкаві слова, які промовили йому в житті дівочі уста, були Стефіні слова цією мовою...

Ваня розповідає мені, як, оце демобілізувавшись, він у дорозі нетерпляче чекав першої української станції, щоб мерщій почути там мову своєї Стефи; як навіть в армії йому хотілось навчитись по-українському, щоб, приїхавши до Стефи, заговорити одразу її мовою, але з цим йому не пощастило:

— Был в части один только украинец — из Полтавы, но и тот неправильный: не хотел со мной говорить по-украински. Попадаются такие чудачи, что думают: если ты в армии, так нужно родной язык забывать. Это, конечно, ни к чему!..

Ваня і мене просить говорити з ним по-українському: все ж таки — практика. Нарешті, він резюмує історію свого незвичайного кохання:

— Всім ми до пари вийшли: вона сирота і я теж, вона працю любить, і я трактористом піду в її колгосп, одне слово — порядок!.. А знаєте, як вона нашого сина назвала? Василь. Писав, що був у них такий український письменник

Василь Стефаник, то, якби він був живий і почув, що я і вона пережили, він неодмінно написав би про нас. Тому й син — Василь, щоб, значить, — як пам'ять про того Стефаника. Ловко придумала?..

В Стрії я прощаюся з симпатичним Ванею. Я бажаю йому і його Стефі щастя й радості, а їхньому синові Василеві — великим ростом. Ваня гаряче тисне мою руку і сором'язливо, невпевнено відповідає по-українському:

— Дякую.

Уже ступивши крок до виходу, він ще раз обертається до мене:

— Стефа й не знає, що я їду. Як ви думаєте — зрадіє?

— О, це для Стефи буде радісна новина! — кажу я йому на прощання і довго дивлюся вслід.

1959 р.

ЗМІСТ

	Стор.
Від автора	5
Блакитна Галілея	7
Де когуг піє на три держави	47
Нема Збруча	83
Новина	108

Антоненко-Давидович Борис Дмитрієвич. Збруч.

Літературний репортаж.

Видавництво «Радянський письменник»

(На українському мові)

Редактор В. П. Пасічний

Художник Б. В. Розанов

Художній редактор К. І. Золотарьова

Технічний редактор Н. В. М'якієвська

Коректор К. Ю. Літа

Здано на виробництво 6/VI 1959 р. Підписано до друку 7/VIII 1959 р.
Формат 70×92/32. 41/8 фіз.-друку. арк., 4,83 ум.-друку. арк., 4,74 обл.-

вид. арк. БФ 05879. Тираж 6000.

Зам. 9133. Ціна в оправі 2 крб. 45 коп.

Радянський письменник, Київ, Червоноармійська, 6.

23 Книжкова фабрика Головидаву Міністерства культури УРСР.
Одеса, Купальний зав., 5.

